

EDICE **PO VÁLCE**

**SOUDRUZI
A JEJICH SVĚT.
SOCIÁLNĚ
MYŠLENKOVÁ
TVÁŘNOST
KOMUNISMU**

PAVEL KOLÁŘ

PRAHA 2019

půdu pro cyklické pojetí dějin, jež se prosazovalo v bezčasí pozdního brežněvského socialismu.

V epilogu se zamýšlím nad významem dějin komunismu pro dnešní politickou obrazotvornost. Konec sovětského komunismu podle mě neznamenal jen zhroucení diktatur a „návrat svobody“. Zároveň byl součástí, ba dovršením dlouhodobého rozpadu socialistického hnutí a tím i moderní masové demokracie vůbec, jež dominovala celému minulému století. Kritická dějepisná rekonstrukce globálního úpadku socialismu (včetně jeho sovětské varianty) je nezbytným předpokladem obnovy radikálně demokratické politiky v budoucnosti.

Po Stalinově smrti: revoluce faktů

Obraťme se k některým historickým faktům.

Nikita S. Chruščov, 25. února 1956¹

Co náš protivník řekl, odpovídalo faktům.

Soudruh Pfeiffer, závodní organizace SED v pivovaru Artern, 14. dubna 1956²

Může být s podivem, že kniha, která si klade za cíl vyprávět dějiny „zdola“, začíná historií velkých mužů a líčením významných politických událostí. A přeci: konec stalinismu dává historikovi jedinečnou příležitost spojit vysokou politiku s myšlením a jednáním celé společnosti. Jen málo událostí 20. století tak výrazně zasáhlo do myšlenkového světa tak velkého počtu lidí jako dvojí konec stalinismu, tj. nejprve Stalinova fyzická smrt v březnu 1953 a poté destalinizace o tři roky později. Již bezprostředně po diktátorově úmrtí zahájený „nový kurz“ ministerského předsedy Malenkova, zásadně ale až Chruščovův „tajný referát“ na XX. sjezdu KSSS 25. února 1956 otřásl vírou mas v nezvratnou cestu ke komunistické budoucnosti. Odsouzení a zúčtování s „kultem osobnosti“ podstatně změnily komunistickou identitu milionů lidí na celém světě. Chruščovův referát představoval událost, která uvedla do pohybu destalinizaci jako „zásadní revizi role, cílů a dějin“ komunistického hnutí, jak poznamenal Eric Hobsbawm.³ Přestože již před XX. sjezdem mnozí nepochybovali o stalinských zločinech nebo o nich alespoň tušili, přinesl podle Hobsbawma masový efekt až Chruščovův denunciační akt: v důsledku surovosti, s jakou vylíčil rozsah a povahu stalinského teroru, jakož i díky tomu, že šlo o projev samotného generálního tajemníka. Jak podotkl François Furet, byla tím rozmetána minulost univerzalistické utopie.⁴

Ve východoevropských satelitech vyvolalo Chruščovovo „odhalení“ stejný šok jako v samotném Sovětském svazu. Počáteční otřes a dezorientace ohledně toho, jak dál se socialismem, byly záhy doplněny nejistotou v otázce komunistické minulosti: co bylo správné a co ne, kdo co způsobil, kdo za co může. První vlna kritiky, která nastala hned na jaře 1956, se nejprve vztahovala na nedávnou minulost, na tzv. období kultu osobnosti. Brzy však byl zpochybněn stalinský obraz dějin komunistického hnutí jako takový. Komunističtí vůdcové nejčastěji popisovali po XX. sjezdu vzniklou situaci výrazem „nový“. První tajemník KSČ Antonín Novotný zmiňoval vše „nové, revoluční, co přinesl

XX. sjezd" a zdůrazňoval význam „nových událostí a faktů". Sjezd byl podle něj „hluboce vědeckou odpovědí na základní otázky dějin lidstva".⁵ Současníci jej tedy okamžitě rozpoznali jako ostrý historický předěl.

Pocit přelomu epoch dostal ale stranické špičky do obtížné situace. Ačkoliv se východoevropští vůdčové zpočátku pokoušeli omezit Chruščovovu kritiku jen na sovětské poměry, byli velmi brzy konfrontováni s pochybnostmi o nedávné minulosti vlastních stran. V KSČ byl v sázce osud novotnovského vedení, které bylo prakticky celé zapleteno do stalinových zločinů. Pražští vládcí se proto se vši vervou snažili kritickou diskusi v zárodku zadusit, a to i tím, že černého Petra kultu osobnosti podsouvali již za stalinismu „likvidovaným" funkcionářům, aby tak zachovali kontinuitu dějin strany od meziválečného období. Vína byla přičtena nejprominentnější československé oběti stalinismu, generálnímu tajemníkovi KSČ Rudolfu Slánskému, jenž byl o čtyři roky dříve odsouzen ještě jako „agent imperialismu"; nyní byl zatracován coby „agent Beriji".⁶

Zatímco cílem československé kritiky „minulých přehmatů" bylo zjevně zachování celkové – zejména personální – kontinuity s předchozím obdobím, postupovalo v Polsku přehodnocování nedávné minulosti ruku v ruce s rehabilitací roku 1948 odstraněného tzv. nacionálního křídla kolem Władysława Gomułky. Kritický pohled na „minulé období" byl dále posílen radikalizací společnosti po červnovém povstání v Poznani, aby byl definitivně potvrzen Gomułkovým návratem na místo prvního tajemníka PSDS v říjnu 1956. Od té doby usilovalo polské vedení o co nejvýraznější odpoutání se od stalinové minulosti – jak v rovině personální, tak v rovině dějinného vědomí.

Naopak ve vedení východoněmecké SED, jehož legitimita spočívala na potlačení dělnického povstání v červnu 1953, panovaly z podobného „návratu dějin" obavy. Pro Waltra Ulbrichta bylo přepisování nedávných dějin podle polského vzoru nebezpečné. Němečtí komunisté byli nuceni zvolit rétoriku selektivní kontinuity s předešlým obdobím, a proto se snažili nežádoucí vliv Chruščovova tajného referátu na NDR minimalizovat. Za každou cenu chtěli zabránit jakémukoliv přenášení pojmů kultu osobnosti a stalinismu do domácího prostředí.

Úplné utlumení kritiky ale nebylo možné, a to zejména poté, co během jara 1956 ve světovém komunistickém hnutí vyvstaly o Chruščovově interpretaci stalinismu vážné pochybnosti. Nejzřetelněji je vyjádřil předseda italských komunistů Palmiro Togliatti v rozhovoru pro časopis *Nuovi Argomenti* z května 1956, jenž vzbudil značný ohlas. Italský předák se tu vyslovil pro možnost, ba nutnost alternativního výkladu kultu osobnosti. „Musíme otevřeně a bez váhání přiznat," vysvětloval Togliatti, „že i když XX. sjezd přispěl ke správnému pochopení a řešení mnoha nových důležitých problémů, se kterými se naše

demokratické socialistické hnutí potýkalo, a i když představuje nejméně významnější milník ve vývoji sovětské společnosti, nelze stanovisko sjezdu k otázce Stalinových chyb a podmínek, které je umožnily [...], označit za uspokojivé."⁷ Zmínkou „neuspokojivého" stanoviska KSSS k otázce stalinové minulosti Togliatti naznačil, že je možné předložit i odlišné pojetí dějin komunismu.

Skutečně propukla na jaře 1956 ve všech komunistických stranách východního bloku vlna živého zájmu o nedávnou minulost. Už v březnu se začalo na stranických aktivech debatovat o tajném referátu, většinou na základě zprostředkovaných informací. V těchto diskusích se zformovalo dosud neobvykle různorodé spektrum pohledů na minulost, které zahrnovaly osobní vzpomínky i dosud tabuizované zkušenosti výrazně se odchylojící od železné logiky shora postulovaných „zákonů historického vývoje". Rozpadl se dosud jednotlivý „horizont očekávání" (Reinhart Koselleck) a vrátila se historie jako živelná, stěží ovladatelná síla. Podnětem této historické revoluce byla právě Chruščovova kritika stalinismu, již je třeba rozebrat zevrubněji.

Chruščovova historická revoluce aneb návrat faktů

Co přesně bylo rozbito, hovoříme-li o rozpadu stalinového pojetí dějin? Tato otázka se vtírá o to naléhavěji, bereme-li v potaz národní a historická specifika jednotlivých komunistických stran. Novější výzkum komunismu se zaměřil spíše na regionální odlišnosti než na jednotící prvky sovětizace, kterýžto pojem se stal v posledních letech předmětem kritiky. Historikové poukazovali mimo jiné na to, že na sovětzaci zvnějšku se odvolávali i sami východoevropští komunističtí předáci, aby zamílili domácí kořeny stalinismu. Tento jev byl výrazný hlavně v československém případě, jak přesvědčivě ukázala Muriel Blaive.⁸ Kritika pojmu sovětizace však zároveň oslabila tezi, že destalinizace obnovila národní odlišnosti v sovětském bloku – prostě proto, že tyto odlišnosti nikdy nepřestaly existovat. Nebyl tedy pojem stalinismu pouze dodatečně vyrobeným strašákem ve službách reformních komunistů? Dále se nabízí otázka, proč samotná destalinizace vyvolala v „táboru míru" takový poprask, jestliže ve východním bloku neexistoval jeden celistvý stalinismus?

V otázce jednoty a různosti národních podob komunistických systémů přejímám stanovisko americké antropoložky Katherine Verderyové. Podle ní by se navzdory všem národním zvláštnostem měl výzkum komunistických diktatur zaměřovat na jejich systémovou podobnost, protože jen tak lépe pochopíme jejich místo v celkovém vývoji evropské modernity. Jestliže pojmem sociálně politickou obrazotvornost komunistů jako lakmusový papírek

sovětizace, dostane se nám určitého základního schématu srovnatelného ve všech komunistických zemích. Díky tomuto přístupu můžeme v různých národních prostředích rozpoznat srovnatelnou diskurzivní skladbu, která ale nevyučovala rozdíly v konkrétních obsahových výrazech. Například tíhnutí k jednoústrojnosti, koherenci a integritě, jakož i víra ve stranu coby nadosobní činitelku byly vlastní všem komunistům bez rozdílu. Právě tyto mentální složky odlišovaly komunisty od nekomunistů.⁹

Poststalinská revize historie se zaměřovala na jeden společný předmět – totiž stalinský výklad dějin, ztělesněný ve Stalinově nechvalně proslulém *Stručném výkladu dějin KSSS*. Od svého vydání v roce 1938 platil za závazný metanarativní kadlub, do něž se musela vtěsnat všechna dílčí podání dějin.¹⁰ Skládal se z následujících komponent:

Zprvé spočívalo stalinské vyprávění na agresivním manichejském obrazu světa, jenž dělil historický vývoj na přátele a nepřátele, na síly dobra (pokrok) a síly zla (reakci). Užívané výrazivo tudíž bylo válečnické, brachiální: dějiny strany byly dějinami „potírání a vyhlazování“ nepřátel, které bylo nutno „zničit“ nebo „likvidovat“. „Vést boj na život a na smrt proti buržoasii“, proklamoval *Stručný výklad*, „a mít přitom ve vlastním štábu, ve vlastní tvrzi kapitulanty a zrádce, by znamenalo dostat se do situace lidí, po kterých je stříleno zepředu a zezadu. Není těžké pochopit, že takový boj by musel skončit jen porážkou. Tvrz je možno nejsnáze ztéci zevnitř.“¹¹

Zadruhé se stalinské schéma řídilo specifickým pojetím času a pokroku jakožto zákonitého, nezvratného vývoje směřujícího ke komunistické budoucnosti. Jeho nejvýznačnějším vyjádřením byla pětistupňová periodizace historického materialismu, známá *pjatičlenka*. Podle tohoto schématu procházely všechny národy neměnným sledem „společenských řádů“ od prvobytně pospolné společnosti přes řád otrokářský, feudální, kapitalistický, socialistický až po beztřídní komunistickou společnost coby cílovou stanici dějin. *Pjatičlenka* podřizovala každý jev vyššímu celku, a tím konstruovala hierarchii pokrokových a zaostalých společností. V jejím časovém režimu byla minulost absolutně ovládána současností a budoucností, dějiny měly ratifikovat a glorifikovat budoucí kýžený stav.¹² Martin Sabrow vykládá tento způsob historického vypravování jako nadvládu „futurity“ (*Futurität*) nad „historicitou“ (*Historizität*): historické líčení bylo přísně podřízeno cíli dějin.¹³ Radikální orientace na budoucnost vyústovala podle potřeby v zhuštění, nebo naopak zvolnění toku času, například ve formě Stalinových „skoků“ (*skáčki*) a „explozí“ (*vsryvy*).¹⁴ Jelikož právě *pjatičlenku* vnímali tehdejší současníci jako charakteristický prvek stalinistického dějepisu, stala se v šedesátých letech hlavním terčem kritiky tzv. revizionistických historiků.¹⁵

Zatřetí vystupovaly ve stalinském historickém vyprávění přísně typizované subjekty v čele se samotnou stranou. Určující byla leninská víra, že komunistické budoucnosti může být dosaženo jedině pod vedením disciplinovaného kolektivu stejně smýšlejících – komunistické strany coby předvoje dělnické třídy a avantgardy dějinného pokroku. Už v pojednání *Co dělat* (1902) formuloval Lenin myšlenku, že třídní boj musí být veden vojensky organizovanou a vědeckou teorií vyzbrojenou stranou. Tato idea byla rozvinuta v zásadách „demokratického centralismu“ a „stranickosti“, přijatých X. sjezdem Komunistické strany Ruska v březnu 1921. Stalin pak toto výsadní postavení strany v dějinách dále posílil: mohla vystupovat jako ústřední subjekt dějin i v těch epochách, kdy ještě neexistovala, například když byly v líčení starších období předjímany zdárné činy strany, které vykonala v budoucnosti.

Hegemonní postavení strany však mělo být v pozdním stalinismu poněkud narušeno: začtvrté se totiž stalinský výklad dějin rozloučil s Leninovou tezí formulovanou ve spise *Stát a revoluce* o brzkém odumření státu. Podle historické doktríny stalinismu stát po dokončení revoluce neodumírá, nýbrž právě naopak: tváří v tvář vzrůstajícímu ohrožení vnějšími i vnitřními nepřáteli význam úderného státního aparátu roste. Zřetelně se tím projevilo Stalinovo přehodnocení role nadstavby, jíž byla nyní přiznána tvůrčí funkce: význam nadstavby se zvyšuje „vytvářením, posilováním a rozvojem nové základny“.¹⁶ Ve světle tohoto přehodnocení úlohy státu zavrhl Stalin ideu spontánní revoluce a nahradil ji představou „skoků“, které měly probíhat bez zádrhelů pod dozorem moudrého stranického vedení.

Zapáté se v souvislosti se Stalinovou „záchranou“ státu do středu historického vyprávění vrátil i národ, a oslabil tak výrobní vztahy jako vlastní motor dějin. To znamenalo prudký odklon od učení Marxova, pro nějž neměly národy samy o sobě žádnou hodnotu.¹⁷ Výsadní postavení přitom zaujal národ ruský coby kvintesence lidských dějin. Stalin vyhlásil boj každému zmenšování zásluh ruského národa. Proti „teorii výpůjček“ byl postaven koncept autochtonního vývoje, podle něž se ruské civilizační výdobytky mohly vykládat nikoli jako výpůjčky od pokročilejších sousedů, nýbrž jako původní výtvar ruského lidu.¹⁸ Bojovalo se mimo jiné proti tezím o normanských a chazarských kořenech rurikovského státu. Současně byla podporována „teorie porodní báby“, podle níž ruský národ asistoval mladším, méně vyspělým národům v jejich pokrokovém rozvoji.¹⁹

A konečně zašesté se v návratu „velkých mužů“ do historického výkladu odrážel nejvýraznější projev stalinismu, tedy kult osobnosti, jenž relativizoval leninskou koncepci dominantního postavení strany. Strana byla zobrazována stále více prostřednictvím svého vůdce. Zatímco starší bolševické dějepisectví

Pokrovského školy (podle historika Michaila Pokrovského, 1868–1932) pojímalo osobnosti jako pouhé vykonavatele dějinných sil, vračeli se nyní na scénu velcí hrdinové ruských dějin – Alexandr Něvský, Ivan Hrozný nebo Kutuzov –, kteří jako by spoluutvářeli historické zákonitosti. V souladu s pozdně stalinistickým fenoménem „vrchnosti blízké lidu“ se přitom poukazovalo na to, že hrdinové měli kořeny v lidových vrstvách.²⁰

Pro ústřední postavení historie, již stalinismus povýšil na politický katechismus, bylo příznačné, že se encyklopedií marxismu-leninismu stala právě učebnice dějin. Příznak *Stručného výkladu* skutečně obcházel komunistickými stranami ještě dlouho po své skartaci v roce 1956: až do hořkého konce komunistických diktatur byli marxističtí historikové zaměstnáni potíráním „mylných tezí“ *Stručného výkladu*. Díky své srozumitelnosti a univerzální použitelnosti však *pjatičlenka* působila na východoevropské dějepisce až do roku 1989 a v určitých ohledech v něm straší dodnes.²¹

Stalinova dvojitá smrt v letech 1953 a 1956, kritika kultu osobnosti i nové slogany „národní cesty k socialismu“ a „mírového soužití“ toto vyprávěcí schéma rozvíkaly. Když Chruščov v noci z 24. na 25. února zaútočil na Stalina, zajisté nechtěl zpochybnit stávající pilíře komunistického pojetí dějin. Cílem tajného referátu bylo hlavně externalizovat Stalinovy zločiny a stranu vyobrazit jako neposkvrněnou dějinnou sílu a autentickou nositelku či obnovitelku leninských demokratických principů. Předně se Chruščov snažil zbavit stranu odpovědnosti za předchozí vývoj s cílem vytvořit její obraz coby oběti zkorumpovaných státních orgánů, „Berijovy bandy“ a zejména Stalina samotného.

Pokus ustavit příběh strany-trpitelky, aniž by byly osvětleny kořeny tohoto neblahého vývoje, se však nezdařil, jak ukázaly reakce na závěry sjezdu v členské základně komunistických stran.²² Silily hlasy žádající kritické prošetření stalinského období. Prudké diskuse vypukly v březnu 1956 zejména v PSDS, jejíž členové byli na rozdíl od ostatních stran obeznámeni s plným zněním tajného referátu. Historik Karol Modzelewski vzpomíná, že referát u posluchačů vyvolal „hluboký šok“ a otrásl jejich vírou ve stranu a v komunismus.²³ Kritický pohled na stalinské období se stal oficiálním stanoviskem strany poté, co se na podzim 1956 do funkce prvního tajemníka vrátil Gomuška, sám oběť stalinské perzekuce. Ten ve svém výkladu nedávných dějin doplnil hodnotový protiklad mezi „stalinskými deformacemi“ a „čistou stranou“ o protiklad chronologický, když v projevu na VIII. plénu ÚV PSDS v říjnu 1956 charakterizoval stalinismus jako období, které „nenávratně patří minulosti“ (*okres ten przeszedł w niepamięć przeszłość*).²⁴ Tento výrok ovšem také znamenal, že epocha, která právě končila, se dá pochopit a vysvětlit jen sama ze sebe, z vlastních podmínek a příčin. Tím se otevírala možnost jejich odlišných interpretací. Stal

se stalinismus – řečeno se zakladatelem moderního dějepisu Leopoldem von Ranke – epochou jako každá jiná, epochou stojící „bezprostředně u Boha, jejíž hodnota nespočívá v tom, co z ní vzhází, nýbrž v její samotné existenci“?²⁵ Stalinismus se náhle stal etapou, časovým úsekem se začátkem a koncem, s určitým příběhem, obsahem. „Kult osobnosti“ vyvozoval československý předseda vlády Široký na krajském plénu v Ústí nad Labem v dubnu 1963, bylo třeba vidět jako „daný systém v určité etapě vývoje naší strany a vývoje mezinárodního komunistického hnutí. Tím nikoho neklameme a říkáme straně jen a jen pravdu.“²⁶

Tato historizace stalinismu, tj. jeho označení za završenou, neblahou epochu („minulé období“), otevřela prostor pro diskusi o „omylech“ a „nesprávném vývoji“, jež přesahovala původně předpokládanou kritiku Stalinových osobních chyb. Pozornost se naopak stále více zaměřovala na „objektivní historické podmínky vzniku kultu osobnosti“, tedy na celospolečenské souvislosti stalinismu, na jeho kořeny ve straně a společnosti. Nepřímým důvodem tohoto posunu byl popisný, narativně-individualizující charakter Chruščovovy kritiky, která se vyhýbala výkladu širších příčinných souvislostí. Snaha stranických vedení definovat kult osobnosti výhradně jako jev omezený na Stalinovu osobu a jeho „přehmaty“ se již mnohým současníkům vzhledem k chybějící analýze „výrobních vztahů“ a „společenských sil“ zdála nápadně nemarxistická. Výstižně vyjádřil tento rozpor François Furet, když charakterizoval Chruščovovu kritiku jako útok na Stalina s pomocí Stalinova slovníku.²⁷

Zejména v PSDS a KSČ narůstala kritika treitschkeovského pojetí dějin omezeného na činy velkých osobností, státníků a vojevůdců. Namísto toho se volalo po široké marxistické analýze stalinismu. Polský marxistický filozof Adam Schaff (1913–2006) v článku otištěném v dubnu 1956 v teoretickém časopise strany *Nowe Drogi* pod titulem „Zač bojujeme a oč usilujeme vystupující proti kultu osobnosti“ charakterizoval kult osobnosti jako „komplikovaný teoretický problém“ a „složitý společenský fenomén“, k jehož vysvětlení je zapotřebí hlubokého sociologického a historického rozboru.²⁸ Podle Schaffa nebylo možné se zastavit u Stalinových činů, ale bylo třeba zkoumat společenské souvislosti, ze kterých kult osobnosti vzešel, jeho „mechanismy a zákonitosti“. Chruščov v podstatě Stalina i nadále portrétoval jako tvůrce dějin, byť už ne jako geniálního a neomylného vůdce, nýbrž jako všehoschopného zloducha. To ale podle Schaffa nebylo nic než opakování „starého idealistického a antimarxistického pojetí“.²⁹

Oficiální stanovisko PSDS bylo sice méně radikální, ale například i tajemník ÚV Jerzy Morawski (1918–2012) požadoval „historické prozkoumání společenských předpokladů kultu osobnosti“.³⁰ Ten se měl analyzovat jako

historický jev, ale podle jiného klíče, než určovala stalinská *pjatičlenka*. Nyní mělo být dosaženo rovnováhy mezi výzkumem sociálních struktur a individuálního jednání, zhruba v duchu Marxova slavného výroku z *Osmnáctého brumairu Ludvíka Bonaparta*, že lidé sice sami dělají své dějiny, ale ne tak, jak jim napadne, nýbrž za okolností, jež zdědili z minulosti. Z toho ovšem v nových podmínkách vyplývalo, že ani „zákony historického vývoje“ nemohou dělat dějiny tak, jak jim napadne – dějiny se staly nyní autonomní veličinou: žádný historický subjekt, ani člověk, struktura či zákonitost není ve svém dějnotvorném působení zcela neomezený. Vše je vystaveno vlivu historické nahodilosti.

V KSČ se podobně otevřená kritika kultu osobnosti v této době neobjevila; místo toho se opatrně debatovalo o „byrokratickém systému“ a „subjektivismu“.³¹ Historická složitost stalinismu však byla jasně rozpoznána. Úvodník teoretického orgánu KSČ *Nová mysl* z dubna 1956, nazvaný „Dějinná cesta KSČ“ zdůrazňoval, že kult osobnosti nelze chápat jako otázku „osobních vlastností, mentality nebo politického profilu vůdčích činitelů“, nýbrž jako „celý politický, mocenský a ideologický systém, který byl v mezinárodním dělnickém hnutí prosazován zejména J. V. Stalinem“,³² jako mechanismus, který pronikl „do všech úseků života“. Zavedený výklad dějin strany, jenž se odvíjel od kladného hodnocení tzv. bolševizace v roce 1929 a zvláště osoby Klementa Gottwalda, však zůstal v hrubých obrysech zachován. Zjevné nicméně bylo rozvolnění jazyka, který mnohem méně než dříve vyzařoval jistotu historického vývoje. Například „zocelení strany“ z konce dvacátých let již nebylo líčeno jednoznačně kladně. Podle nového výkladu neprobíhaly dějiny strany v této době bez „výkyvů“, „oklik“, „konfliktů“ (termín, jenž načas nahradil dosud všudypřítomný pojem třídního boje), „taktických zvrátů“ a „protikladných cest“. Stalinská rétorika jednoznačnosti a nezvratnosti byla tatam.

První reakce zaskočeného vedení SED byly méně kritické. Mísilo se v nich popírání viny s opatrnou revizí nedávné minulosti. Walter Ulbricht zručně odvrátil nebezpečí vnitrostranické kritiky (tzv. *Fehlerdebatte*) svou rychlou reakcí ve stranickém deníku *Neues Deutschland* z 4. března 1956, kde lapidárně oznámil, že Stalina již nelze počítat ke klasikům marxismu-leninismu. Přesto následně došlo k určitým posunům v oficiálním slovníku, které upravily dosavadní dějinný obraz strany. Ulbricht sám zmiňoval „korektury“ a „revize“, jež se vztahovaly na chyby vedení KSSS, především Stalinovy. Kritičtější tón zvolil druhý muž SED, Karl Schirdewan (1907–1998). Na stranické konferenci koncem března 1956 prohlásil: „Co se týče hodnocení Stalina, musíme naše dosavadní názory podrobit revizi. [...] V posledních patnácti letech se v jeho činnosti objevily chyby a omyly, které poškodily věc socialismu.“³³ Celkově

byly pochybnosti o jistotě dějinného vývoje, jakož i rozčarování z nedávné minulosti v SED slabší než v ostatních zemích východního bloku. Svrchovanou moc nad vlastními dějinami vyjádřilo politbyro důrazně 8. června 1956 na stránkách *Neues Deutschland*, kde doporučovalo brát si ponaučení z dějin, ale „ne tím, že budeme upírat pohled především do minulosti, nýbrž tak, že budeme hledět do budoucnosti a postupovat vpřed“.³⁴

Třebaže kritiku stalinismu přechodně utlumilo usnesení ÚV KSSS O *překonaní kultu osobnosti a jeho důsledků* z 30. června 1956 a nejhlasitější rebelové byli podrobeni represivním opatřením, nebylo možné opozici úplně umlčet. Americký historik Roger D. Markwick komentuje tuto situaci ve své práci o sovětském dějepisce v poststalinské epoše: „I když jim kdosi zabouchl do minulosti pootevřené dveře přímo před nosem, tyto „děti dvacátého sjezdu“ na ně nepřestaly klepat.“³⁵ V komunistických stranách nastalo období hledání nových dějin, jejich přepisování. Šlo o skutečný návrat historie: minulost jako by se pokoušela vysvobodit se z jařma budoucnosti, která doposud přísně determinovala dějinný obraz. Zatímco stalinismus zůžil historii na popis pokrokových, do budoucnosti směřujících sil a ostatní masu historického dění deklasoval na pouhý prolog zářného budoucího vývoje, obnovila destalinizace částečně rovnováhu mezi všemi třemi složkami historie, tedy minulostí, přítomností a budoucností.

Na rozdíl od Stalinova *Stručného výkladu*, podle něhož nebyly dějiny nic než odraz „zákonitostí historického vývoje“, otevíralo chruščovovské vyzdvihování „chyb“, „omylů“ a „nesprávného jednání“ prostor pro historické nahodilosti, nečekané zvraty a nepravidelný vývoj. Nápadný v Chruščovově útoku na Stalina je zejména důraz na fakta, a to především ta, která se odchylují od ratifikovaných zákonitostí dějin, včetně zločinů a chyb uvnitř strany samotné. Lakonickou frází „obráťme se k některým historickým faktům“, již zahájil hrůzostrašný katalog Stalinových zločinů, jakož i mnohokrát opakovanými obraty jako „nesčetná fakta výslovně ukazují“, ustavil Chruščov nový vyprávěcí režim, který do jisté míry vyvedl minulost z diktátu budoucnosti. S trochou nadsázky lze říci, že Chruščov podobně jako Leopold von Ranke o století dříve provedl svého druhu „historický obrat“ (*historical turn*, či možná ještě přesněji *factual turn*) marxisticko-leninského dějepisu. Chruščovova rétorika se silně podobala Rankeovu důrazu na fakta a fakticitu. Když německý historik konstatoval: „přísné podání skutečnosti, jakkoliv omezené a nehezské, je bezpochyby tím nejvyšším přikázáním“,³⁶ zajisté tím nemyslel, že by fakta byla nezávislá na historikově porozumění a výkladu. Nicméně během zvědečtění dějepisu a v důsledku vstupu empirického pozitivismu v druhé polovině 19. století se idea faktů jako čehosi zcela odpoutaného od historikova

intelektu prosadila. Fakta se v tomto empiristickém pojetí těšila většímu respektu, neboť se jevila jako vypravěčem hůře manipulovatelná. Dějepisec vystupoval spíše jako pozorovatel, sběratel, nebo dokonce truchlitel nad ztracenou minulostí, jenž fakta již neupravuje, netřídí a neprošetřuje, nýbrž jen s důvěrou přejímá. Chruščovovo pojetí dějin prozrazuje rysy této slepé víry ve fakta, která nevyžaduje výkladu. Francouzský historik Fustel de Coulanges (1830–1889) jednou pravil: „Nejsem to já, kdo mluví, to dějiny mluví skrze mě samy!“³⁷ Podobně v Chruščovově tajném referátu čteme: „Soudruzi! Nebudu tyto dokumenty komentovat. Jsou výmluvné samy o sobě.“³⁸

Novost Chruščovova historického či faktografického obratu je dobře patrná tehdy, uvážíme-li, jak o dějinách mluvil Stalin. Ten používal pojmu faktu v jiném smyslu. V projevu *O nedostacích stranické práce a opatřeních proti trockistickým a jiným licoměrníkům* z roku 1937 fakta znamenala, že strana musí následovat nezpochybnitelné zákony historického vývoje, které mohou být rozpoznány jedině na základě vědeckého marxisticko-leninského světového názoru. Stalinovo odkazování na „základní“, „podstatná“, „nepopíratelná“ fakta stvrzovala oficiální, jím autoritativně utvářenou historickou doktrínu. Fakta jsou tudíž Stalinem samotným certifikované svátosti, jež existují výhradně v rámci daného ideologicko-interpretativního systému. Již ve svém útoku na soudobé sovětské dějepisce z roku 1931 *O některých otázkách dějin bolševismu* Stalin nejenže historiky odsoudil jako „archivní krysy“, ale zároveň zavedl nový princip platné dějinné pravdy. Tím, že postavil do příkrého protikladu „činy“ (stranických vůdců) a jejich „pouhé deklarace“, jež se zachovaly v archivních dokumentech, přiblížil se Stalin tradičnímu předmodernímu a takřka teologickému pojetí dějin, v němž fakta, tj. skutečnosti – dle německého *Tat-Sachen* (doslova „věci skutku“) –, vystupovala jako „skutky boží“ (*Sachen der That Gottes*), to jest zjevy, z nichž lze vyčíst boží, nadpřirozené působení v dějinách.³⁹ Zatímco Stalinův pojem „fundamentálních faktů“ stvrzuje boží úradek v dějinách, má Chruščovovo užití faktu spíše povahu objevnou, je odhalením neznámého. S rokem 1956 a destalinizací jako by Chruščovova fakta – odhalovaná z archivních dokumentů – vytlačovala Stalinovy „boží skutky“ jako jediný možný prostředek k poznání dějinné pravdy.

Galimatyáš aneb soudruzi diskutují o tajném referátu

Přes částečné rozdíly v reakcích na Chruščovův „návrat dějin“ a příklon k fakticitě se ve všech zemích východního bloku objevily podobné argumenty. Diskuse o nedávné minulosti, rozpoutané tajným referátem, ovládly na jaře

1956 stranickou každodennost. Na schůzích, poradách, ve výborech a aktivech se vášnivě debatovalo o minulosti a budoucnosti socialismu. Třebaže tyto kontroverze málokdy přerostly v přímé zpochybnění stávajícího pořádku, byl nápadný dosud nezvyklý výskyt neortodoxních výkladů minulosti, kterou chruščovovský obrat vyvolal. Zřetelně se projevovala tendence k dějinné skepsi a antiteleologickému pojetí dějin.

Na jaře 1956, můžeme-li parafrázovat Kosellecka, prožitek minulosti pohltil očekávání budoucnosti. Sonda do stranických diskusí ukazuje především znejistění mezi straníky a z něj plynoucí neshody. Tradiční ukázkování stranických organizací pomocí autoritativních usnesení na jaře 1956 nefungovalo, neboť takové směrnice zprvu vůbec neexistovaly a dokonce i stranický tisk podával nesrozumitelné či rozporuplné informace. Mocenské spory během roku 1956 v polské a maďarské vládnoucí straně navíc po celém bloku ohlašovaly konec ideálu jednoty strany. Rozmíšky mezi konzervativci a reformisty propukly i v Československu (mezi Novotného stalinistickou gardou a reformními intelektuály) a v NDR (mezi Ulbrichem na jedné straně a reformisty kolem Schirdewana i intelektuály kolem filozofa Wolfganga Haricha na straně druhé). Střety o další politické směřování doprovázela změna politického pojmosloví. Mezi březnem a červnem 1956 se vedle ústředního hesla „kultu osobnosti“ prosadily i další slogany jako „mírové soužití“, „socialistická demokracie“, „porušování socialistické zákonnosti“, „dogmatismus“, ale i „revizionismus“. Jejich přesný význam však zůstával nejasný.

Dočasné uvolnění ideologického diskurzu narušilo ustálený pořádek stranických schůzí. Zatímco před rokem 1956 „pléna“, sestávající z dlouhého a zpravidla úmorného referátu vedoucího tajemníka a následného aplausu publika, podléhala přísné hierarchii, v roce 1956 probíhaly poprvé otevřené výměny názorů, které jejich účastníky samé překvapovala. Straníci s ne-skrývaným údivem zmiňovali bezpříkladnost této nové situace. Diskuse byly označovány za „nezvykle otevřené“, „kritické a zvědavé“, „plodné a obsažné“, či dokonce „bouřlivé jako před válkou“. Hlavně čeští komunisté si připadali, jako by se navrátili zpět do zlatého věku první republiky a tehdejších údajně demokratičtějších poměrů ve straně. Polské diskuse se podle hlášení z Katowic odehrávaly v „nezvykle napjaté ideové atmosféře“.⁴⁰ Většinu straníků bylo jasné, že právě probíhají události epochálního významu. Vedoucí tajemník KV KSČ v Ostravě hovořil o „naprostých změnách v životě našich stranických organizací“ a „dalekosáhlých změnách v životě strany“.⁴¹ Jistě, dá se namítnout, že i za stalinismu existovaly rozpory a napětí. Ty ale měly jiný charakter: byly totiž vyvolávány hlavně očekáváním a nejistotou z toho, jaké budou další kroky Stalina coby „vrchního redaktora“ ideologického diskurzu (Alexej

Strana, tvůrkyně dějin

Patřím k mladé generaci, která je velmi silně ovlivněna díly Stalina. Ať již jsme začínali tím historickým a dialektickým materialismem nebo Otázkami leninismu a řadou jiných věcí, kdy jsme rozebírali jeho referáty, které hodnotí Stalinovu činnost. Někdy jsme naráželi na problémy, které jsme hájili se vší energií, kterou jsme měli. Myslím, že již jednou jsme prožili takový určitý zmatek, to byla aféra se Slánským. Tenkrát soudruh Gottwald hovořil, že je třeba věřit straně. Naše důvěra straně jako celku a ústřednímu výboru byla neomezená.

Soudruh Filipi, KV KSČ Ostrava, 3. dubna 1956¹

U nás byl kult osobnosti tak daleko, že kdyby nám soudruh Váňa řekl – soudruzi, pověste všechny krávy za hlavy na futro, tak to udělali.

Soudruh Pícek, OV KSČ Liberec, 14. května 1956²

Jestliže všichni zapneme naplno tu naši lásku ke straně a obětavost a půjdeme do toho, tak se všechno musí podařit, vždyť i tohle to, soudruzi, o čem jednáme a co se nám stalo, to musíme brát jenom jako takovou nemoc, takové bolení břicha, které nás nesmírně sužovalo a které nás nesmírně zdeptalo, ale přece to zdravé jádro v nás zůstalo.

Soudružka Marková, Severočeský KV KSČ, 3. března 1963³

Tvůrcem dějin nejsou významné osobnosti, nýbrž strana. Na tuto prostou formulku lze převést komunistickou filozofii dějin po Stalinovi. Chruščov poukázal hned v úvodu svého tajného referátu na Leninovo pojetí, jež vyzdvihovalo nadřazené postavení strany vůči státu i politickým vůdcům. Chtěl se tak vymezit vůči stalinskému teroru, v němž hrál dominantní roli naopak stát: „Lenin vždy zdůrazňoval úlohu a význam strany ve vedení socialistického státu dělníků a rolníků a viděl v tom hlavní podmínku úspěšného budování socialismu v zemi. Když poukazoval na obrovskou odpovědnost bolševické strany jako vládnoucí strany sovětského státu, vyzýval přitom k co nejpřísnějšímu dodržování všech norem stranického života, k uskutečňování zásad kolektivnosti vedení strany i země.“⁴

Chruščov se tedy při svém útoku na Stalina okamžitě zaměřil na budoucí obrození strany, kterou zpodobnil jako spravedlivou a svrchovanou tvůrkyni

dějin. Stalinské pojetí revoluce, jež měla pod vedením geniálního vůdce násilně změnit svět, bylo po XX. sjezdu nahrazeno novým pojetím historické změny. Dějinný pohyb se načas zpomalil. Tytam byly Stalinovy „skoky“ a „exploze“. Nyní potřebovala strana pro svou tvůrčí práci více času. Tím, že se do popředí opět dostal Lenin coby hlavní zdroj marxismu-leninismu, přesunulo se zároveň těžiště komunistické ideologie od Stalina ke straně – vždyť Lenin byl hlavně teoretik *revoluční strany*.⁵ Stalinovo charisma se soustřeďovalo na budování komunismu jako cílového stavu, byla to tedy utopie programatická. Poststalinský návrat k Leninovi postavil do popředí stranu coby nástroj k realizaci komunistické vize světa. Německá politoložka Sigrid Meuschelová k tomu poznamenala, že XX. sjezd „zničil Stalinovo charisma, které působilo daleko za hranice KSSS. Straně naopak zůstala aura nadpřirozenosti, jež pomáhala mobilizovat emoce k podpoře komunistického projektu.“⁶

Nové pojetí strany se od stalinské koncepce odlišovalo v několika ohledech. Zaprvé zmizel geniální, neomylný vůdce: kult osobnosti byl označen za univerzální prapříčinu všech záporných jevů, stal se signaturou celé chmurné epochy.⁷ Zadruhé bylo jasné, že strana, jakkoliv slavná a hrdinná, se může mýlit a dělat nepředvídatelné chyby.⁸ Zatřetí obnažily události roku 1956 skutečnost, že strana již není „železnou pěstí“ proletariátu, nýbrž poměrně heterogenním organismem. Začtvrté se vytvořil mnohvrstevný obraz dějin strany, jenž zahrnoval i temné stránky. A zapáté se strana musela začít vyrovnávat s konkurenčními historickými subjekty, které se znovu hlásily o místo na jevišti dějin. Šlo hlavně o národ, ale také společnost a později opět stát, jenž byl dočasně zkompromitován právě stalinismem.

„Znovuobjevení“ strany bylo zásadní pro poststalinskou rétoriku. Projevilo se už v referátu Antonína Novotného o XX. sjezdu z konce března 1956, který slovo „strana“ používá nápadně často a zároveň podtrhává její místo ve středu společnosti. Poslání strany se nemělo omezovat na pouhé „vytyčování správné cesty“. Její vedoucí úloha měla nyní spočívat na „správných metodách práce v každodenní praxi našeho života“. Novotný přitom stranu přísně oddělil od státu. Vyslovil se proti „zestátnění“ společenského života a ohlásil „novou koncepci strany“.⁹ Oddělení stranické organizace od státního aparátu zdůraznil i Władysław Gomułka ve svém projevu z října 1956: strana neměla budovat svou autoritu tím, že srůstá se státem, nýbrž sama najít cestu zpět k proletariátu. Stejně prošpikován odkazy na obrodu strany byl také referát šéfa SED Waltra Ulbrichta z dubna 1956, který horoval za „pulzující vnitrostraní život“.¹⁰

Nové pojetí se odráželo i v poststalinských stranických stanovách.¹¹ Strana měla opět získat kontrolu nad dějinami. Především se kladl zvláštní důraz na její

„vedoucí úlohu“. „Strana,“ psalo se ve statutu SED z roku 1958, „je vedoucí silou všech organizací dělnické třídy a pracujících, společenských a státních organizací a úspěšně řídí budování socialismu.“¹² Stanovy PSDS vedoucí úlohu vyzdvihovaly méně, hlavně kvůli dominantnímu významu národa v polském historickém vědomí. Vztah strany a národa byl dvojznačný: strana měla sloužit národu, současně však také vést národ na cestě k socialismu.¹³ Českoslovenští komunisté dokonce vedoucí úlohu strany zvětšili do nové poststalinové ústavy z roku 1960: „Vedoucí silou ve společnosti i ve státě je předvoj dělnické třídy, Komunistická strana Československa, dobrovolný bojový svazek nejaktivnějších a nejuvědomilejších občanů z řad dělníků, rolníků a inteligence.“¹⁴ Pozdější antikomunističtí kritici vykládali tuto pasáž jako výraz „totalitarismu“; její dobový význam v kontextu destalinizace byl však poněkud odlišný. Důraz na „vedení“ nevyjadřoval, jak se často mylně soudí, pouze totalitní nárok na ovládnutí společnosti, nýbrž měl připomínat nadřazené postavení strany vůči zločinnému stalinovému státu, a tím i znovunabytou moc nad historickým procesem: strana byla vnímána jako protivník kultu osobnosti, hlavně zkorumpovaných státních orgánů. Podle československého ministerského předsedy Viliama Širokého šlo přímo o předpoklad obrody strany: „V tomto boji proti důsledkům kultu osobnosti ještě více musíme podtrhnout vedoucí úlohu strany, ještě důsledněji prosazovat vedoucí úlohu strany, a to ve všech oblastech našeho života.“¹⁵

Svorně proti kultu osobnosti

V roce 1956 dal Chruščovův eufemismus „kult osobnosti“ jméno celé epoše. Stal se zastřešujícím pojmem všech negativních jevů, od nichž se nyní chtěly strany distancovat. Usnesení KSSS O překonání kultu osobnosti a jeho důsledků z června 1956 sice minulé období označilo za „překonanou etapu“ a pokusilo se tím odrazit jak útoky „revizionistů“ doma, tak „imperialistů“ v zahraničí. Ale mnohoznačnost a zároveň pronikavost a chytlavost tohoto eufemismu způsobily, že právě „kritika kultu osobnosti“ až do konce šedesátých let symbolizovala destalinizační úsilí v celém sovětském bloku. Její zevrubný rozbor je proto k pochopení myšlenkové tvárnosti komunismu nezbytný.

Způsoby používání pojmu „kult osobnosti“ (polsky *kult jednostki*, německy *Personenkult*, ruský *kult ličnosti*)¹⁶ se v jednotlivých zemích pochopitelně lišily. V SED Walter Ulbricht otevřené diskusi o kultu úspěšně zabránil, takže účtování se Stalinovou hrůzovládou a jejími důsledky v NDR se omezilo jen na obecnou diskusi o „minulosti a budoucnosti socialismu“.¹⁷ Kritické postoje

se šířily na univerzitách, hlavně v reakci na Ulbrichtovo prohlášení ke XX. sjezdu ve stranickém deníku *Neues Deutschland* z 4. března 1956, kde existenci kultu osobnosti v SED popřel (spisovatel Stefan Heym Ulbrichtův článek posměšně označil za „největší understatement v novověkých dějinách“).¹⁸ V prostředí mladých intelektuálů, zvláště v okruhu marxistického filozofa Wolfganga Haricha, však kult osobnosti rezonoval silně. Prohlášení Harichovy skupiny z listopadu 1956 nazvané *Platforma pro zvláštní německou cestu k socialismu*, jež zjevně vycházelo z polských diskusí, ovšem i přes svou radikálnost pojmu výslovně neužívalo.¹⁹ Místo toho Harich mluvil o „úpadku stranického života ve stalinovském období“. Zmínkou „stalinovského období“ se východoněmečtí kritici stalinismu zase přiblížili polskému prostředí (kde byl hlavním pojmem *okres stalinowski*).

Třebaže snaha o kritickou diskusi vydržela v SED jen krátce, nemohl být pojem kultu osobnosti ze stranického slovníku vymazán úplně. V červenci 1956 jej použil reformistický člen politbyra Fred Oelßner ve svém útoku na Ulbrichta: „Existuje v SED kult osobnosti? Ano, existuje a v souvislosti s ním režim osobní moci, který vykonával soudruh Ulbricht.“²⁰ Oelßner nicméně v mocenském boji prohrál a roku 1958 byl vyloučen z vedení. Jeho porážka potvrdila i odstranění pojmu z oficiálního stranického slovníku. Na lokální úrovni byl však užíván až do šedesátých let.

V Polsku bylo všechno jinak. Zde začala otevřená a místy prudká debata o kultu osobnosti hned v březnu 1956, a to jak ve vnitrostranických materiálech a na schůzích, tak i v prvních vědeckých analýzách (později se právě z těchto časných rozborů kultu vyvinul marxistický revizionismus). Výrazným impulzem pro rozšíření pojmu byl Gomułkův návrat k moci v říjnu 1956. Kritika kultu osobnosti patřila k pilířům jeho taktiky a ve svém klíčovém projevu na říjnovém plénu ÚV jí věnoval celou dlouhou pasáž („O systému kultu osobnosti“). Podle Gomułky nebylo možné kult osobnosti omezovat jen na Stalina, šlo o „reálný systém, který existoval v Sovětském svazu a byl přenesen do všech komunistických stran, jakož i do řady zemí tábora socialismu, mezi nimi také do Polska“.²¹ Tento systém byl zbudován přísně hierarchicky, stupňovitě, skládal se různých „podkultů“. Na jeho vrcholu stál Stalin sám, za ním následovali jednotliví vůdci stran a států, kteří si vytvořili svou lokální variantu kultu. Byli však pouhým Stalinovým odleskem, měsíčním světlem. I v jednotlivých národních kontextech byl kult osobnosti uspořádán hierarchicky: „A tak v každé zemi vedla tato stupnice kultů od shora dolů.“ Šlo o systém nadosobní, jenž formoval lidské myšlení, funkcionářů i řadových členů.

S trochou ironie lze říci, že Gomułkův výklad stalinismu, podle něž kult osobnosti ovládl celou stranu i společnost, by asi velmi potěšil pozdější stoupence

teorie totalitarismu: „Tento systém znásilňoval demokratické principy a zákonnost. Tento systém lámal charaktery a lidské svědomí, ponižoval člověka a hanobil jeho čest. Pomluvy, lži a podvody, dokonce i provokace sloužily jako nástroje moci [...]. Také u nás nastaly tragické případy, kdy byli nevinní posláni na smrt. Mnozí další byli neprávem uvězněni, často na dlouhá léta, mezi nimi i komunisté. Mnoho lidí bylo bestiálně mučeno.“²² Takto otevřené zdůraznění fyzického násilí nebylo ve východním bloku v té době obvyklé. Gomulka tak zdůraznil nelidskou, nadosobní povahu systému, který stranu napadl zvnějšku. Šlo tedy podobně jako u Chruščova spíše o externalizaci zla. Naplno tu byly poprvé zveřejněny – projev byl otištěn v ústředním deníku *Trybuna Ludu* – hlavní prvky stalinského panství, jež se vyskytovaly ve vnitrostranickém ideologickém diskurzu od března 1956, mezi jiným také pojem *beriovszczyzna*, tedy Berijův teror.

Počáteční pokusy definovat pojem kultu osobnosti na lokální úrovni ukazují jeho široký významový rozptyl.²³ Rozpadem ideologického metadiskurzu, ovládaného Stalinem, se zvětšil odstup mezi oficiálními formulacemi a lokálními výklady řadových komunistů. Vlivem zvěstí a fám rostl v členstvu hlad po informacích a po určitém usměrnění. Místní funkcionáři ale z centra směrnic nedostávali, a nemohli tak straníkům poskytnout uspokojivé odpovědi. Přechodně se vytvořila jedinečná situace – jakési ideologické vzduchoprázdno, v němž nikdo neměl správnou odpověď. Stranické diskuse roku 1956 se tedy ještě nevyznačovaly pozdně socialistickou *hypernormalizací* ideologické mluvy, která spočívala v uniformitě, anonymitě a naprosté předvídatelnosti promluv, jejichž obsah byl určován spíše objektivními jazykovými strukturami než subjektivními názory mluvčích. Ideologická mluva v raném poststalinském období byla tudíž ještě značnou měrou tvarovatelná zdola, každodenním jazykem. Tento rétorický režim sice již ztratil stalinstickou jistotu a jednoznačnost dějinného vývoje, zároveň ale ještě nenesl znaky pozdně socialistického odsunutí, ba zasunutí budoucnosti a s ním spojené jazykové monotónnosti.

Abychom postihli ducha diskusí po XX. sjezdu, citujme obsáhle ze zprávy o mimořádných stranických schůzích z jara 1956 v libereckém okrese, jež představuje typický vzorek: „Zpráva působila otřesně a členové strany se budou těžko vypořádávat s touto otázkou. Je kladena otázka, proč problém s kultem osobnosti v souvislosti s osobou JVS přichází až po jeho smrti – lépe snad by bylo, kdyby věc nebyla dána na veřejnost až po jeho smrti. Řadě členů nebyla jasná část přednášeného referátu, kde se hovoří o situaci před Mnichovem a která se pod dojmem XX. sjezdu KSSS jeví v jiném světle. Přípravenost SSSR v počátku druhé světové války se zdá, že nebyla taková, jak se říkalo, zejména z hlediska pomoci ČSR proti fašistickému Německu.“

V mnohých případech je vyslovována nedůvěra vůči bezpečnosti a soudnictví, s ohledem na metody vyšetřování a následující nesprávné odsouzení lidí, kteří se na základě brutálních metod vyšetřování, zejména fyzického násilí, doznali k činům, které nespáchali. Je třeba důsledné kontroly strany nad bezpečnostními a soudními orgány. Další připomínky jsou ke stavbě nákladných pomníků JVS, když naproti tomu naše stavebnictví neplní své plánované úkoly. Jak to bude nyní s postavenými pomníky – budou odstraňovány? Je kladena otázka, proč bylo pokračováno v nákladné stavbě Stalina v Praze na Letné, když byl už kult osobnosti jistě znám. Všeobecně byla vyslovena kritika k tomu, že zpráva ÚV KSČ je členům strany předložena opožděně. Komunisté jsou pozdě informováni, neboť zahraniční rozhlas *„Svobodná Evropa“* o věci hovořil již 14 dnů před projednávanou zprávou ÚV. Při porovnání diskusních příspěvků s. Mikojana na XIX. a XX. sjezdu je vidět podstatný rozdíl s ohledem na Stalinu. Jak je možno hovořit o Stalinovi jako o marxistovi, když to, co dělal, je v těžkém rozporu s učením strany. Ve zprávě se o JVS hovoří jako o vzdělaném marxistovi a naproti tomu stojí kritika jeho brutality. Těžko se bude vysvětlovat kult osobnosti Stalina u školních dětí. Učebnice jsou prodchnuty kultem osobnosti, ke kterému byly děti vedeny i filmem. Je třeba dát dětem vysvětlení a ministerstvu školství dát směrnic pro další práce. Je poukázáno, proč náš ÚV KSČ podlehl vlivu jednotlivce v poměru k Jugoslávii. Proč si ÚV KSČ sám věc neproověřil? Mohlo být zakládání JZD došlo k přehmatům. Mělo se postupovat na základě dobrovolnosti. I v našem okrese nebyla zásada dobrovolnosti uplatňována a byl činěn tlak na místní funkcionáře k zakládání JZD. Je položena také otázka, zda vystěhování Němců z hlediska marx.-leninského je správné. Proč nebyly dány směrnic k oslavám výročí s. Gottwalda. Žádá se vysvětlení, jak je možné, že 300 poslanců v Národním shromáždění hlasuje vždy jednomyslně a nejsou žádné připomínky. V ZO při MNV Hrádku byl s. Podhajským kritisován s. Vetiška, člen ÚV, že na veřejné schůzi, když bylo kritisováno bývalé zemědělské výrobní družstvo, prohlásil, že se o případu nebude hovořit a kdo k tomu bude mluvit, že bude mít co dělat s STB. Bylo kritisováno také to, že mechanicky přebíráme vše ze SSSR, i když se to nehodí na naše poměry. Při tom představitel SSSR říká, že musí naše zkušenosti uplatňovat, jako od vyspělého národa. Kritika byla přenášena jen shora dolů, opačným směrem nebyla uplatňována proto, aby komunisté nepřišli o členství, nebo aby ten, který kritisoval, nebyl označován za opozičníka. Všeobecně se vyjadřuje nespokojenost s tiskem a rozhlasem, které nesprávně a pozdě informují. V řadě diskusních příspěvků je vyslovováno přání, aby bylo upraveno svobodné rozhodování rodičů a dětí při volbě povolání.“

Poststalinská ideologická mluva se vyznačovala výraznou emocionalitou, jež se vázala hlavně na Stalinovu osobu. Třebaže se zejména československý stalinismus odvolával na kolektivní fenomény – například kladný vztah Čechů a Slováků k Sovětskému svazu a Rudé armádě (bratrství, přátelství, vděčnost, láska atd.) –, byl to i nadále Stalin, kdo ovládal emoční ekonomii komunismu.²⁴ Na schůzích dávali straníci najevo svou citovou vazbu ke Stalinovi, spojenou především s jeho údajnými zásluhami ve válce a osvobození. Emotivní výpovědi se přitom nepojily ke komunistické ideologii. Proti kritice, kterou mnozí komunisté vnímali jako nespravedlivou, Stalina bránili coby „osvoboditele“. Straníci nesouhlasící s přehodnocením nedávné minulosti se dokonce nezdráhali napadat místní stranické orgány a funkcionáře. Na odpor narazil například zákaz Stalinových portrétů v prvomájových průvodech. Funkcionář z Ostravy popsal následující konfrontaci: „Minulý týden mne chytil soudruh Dušek a je to starý člen strany z první republiky a říká mi: ‚Vy přeruní, vy jste to s tím Stalinem zrychtovali, ale ze srdce mi ho nikdo nevyrvete. Slyšel jsem, že ho na 1. máje neponesete, ale já budu stát naproti sekretariátu a budu křičet, kde jste dali Stalina.‘ Řekl jsem mu, aby si dal pozor, aby se nedostal na protistranickou linii. Tak přikřiče to ale stavět nemůžeme. Nemůžeme to přečeňovat, ale bylo by velikou chybou, kdybychom to podčeňovali.“²⁵

Místní funkcionáři v podobných případech jednali spíše zdrženlivě a často i bezradně. Chovali se šetrně ke starším členům strany, nechťeli zprudka napadat sentimentální stalinistické postoje. Jejich cílem byla dlouhotrvající přeměna systému komunistické víry pomocí trpělivého přesvědčování a kompromisů. I ti, kdo se jinak hlásili ke kritice kultu osobnosti, chtěli Stalina částečně zachovat jako důležitou součást komunistické identity. Ochota trpně akceptovat nový výklad jako hotovou věc byla omezená: „Mnozí soudruzi i se slzami v očích mi řekli, že to těžko ztráví [sic],“ poznamenal člen ostravského výboru v dubnu 1956, „a v diskusi doma mi žena řekla, Stalina se mělo nechat tak, protože si to zaslouží. Za vedení Stalina se vyhrála válka a teď se máme Stalina zbavit v mysli. [...] Prodělal jsem několik záškodnických method Slánského, Bolena, ostravských zrádců, kteří se specialisovali na sekretariáty, ale řeknu vám, že včera mi nebylo dobře, celou noc jsem probděl a neustále jsem si připomínal, že taková je skutečnost.“²⁶

Mnozí komunisté prostě nebyli ochotni zřít se svého idolu, silně zakořeněného hlavně z doby války, a stejně tak se nechťeli zřít ani své vlastní oběti z doby „budování socialismu“. Stalin navíc nebyl vzýván jen jako geniální vůdce, ale i jako otec a ochránce rodiny. V kontextu mnohonárodnostního Sovětského svazu byl označován jako „otec národů“ či „moudrý otec“, patriarchy střežící harmonické soužití sovětských národů.²⁷ Destalinizace znamenala pro

straníky něco jako ztrátu člena rodiny. Ať už byly emotivní výlevy vůči Stalinovi přátelské nebo nepřátelské, v obou případech šlo o dosud nevídanou verbalizaci emocí ve stranické veřejnosti, která sotva byla v zájmu vedení. Namísto řízeného, zčásti inscenovaného stalinského patosu se nyní vzdala vlna nekontrolovaných emocí. Emoční režim poststaliniismu byl tvarován ztrátou Stalinovy osoby – buď jako ochránce, nebo jako zrůdy –, a tím vzbuzoval naději na nový začátek, na obnovení strany.

Silná vazba na sovětského vůdce se projevovovala rovněž v diskusích o jeho postavení coby teoretika komunismu. Stalinovo vyloučení z plejády marxistických klasiků naráželo na nepochopení. Mnozí straníci nerozuměli, proč má být „náš učitel“, který coby Leninův nástupce v roli hlavního tvůrce komunistické teorie stál nad dějinami, nyní tohoto poslání zbaven. Z nechápavého údivu se zrodil neobvyklý jev, kdy řadoví straníci začali svérázně hloubat o marxistické teorii. Ta bylo dosud výsadní doménou stranických aparátů a ideologických oddělení. „Byl Stalin marxistou?“ ptal se koncem března 1956 člen PSDS ve Vratislavi. Jeho vlastní odpověď byla záporná: marxismus je „odvozen od reálného života, je přeci filozofií života, a mnohá pojednání soudruha Stalina byla poznamenána odtržením od života, on přeci nechodil mezi masy“.²⁸

V těchto promluvách se odrážel pro poststalinský komunismus zásadní protiklad mezi Stalinem a Leninem. Zatímco druhého jmenovaného stylizovali jako antidogmatika, jež marxismus definoval pouze jako obecnou „pracovní linii“, byl Stalin naopak ztotožňován s dogmatismem, který znásilnil nejen reálný život, ale i marxistickou teorii. „Lenin přeci tvrdil,“ usuzoval redaktor stranického listu v Katovicích v říjnu 1956, „že marxismus není žádné dogma, že marxismus je všeobecná pracovní směrnice, kterou socialisté musí sami přizpůsobovat okolnostem, ve kterých musí žít a jednat. My jsme místo toho toto učení proměnili v dogma a zneužili jeho zásady.“²⁹

Chruščovův původní záměr připsat vznik kultu osobnosti výhradně na vrub Stalinovi a tím zachránit čistotu strany nevyšel. Komunisté si ho stále častěji vykládali jako jev širší: Stalinův kult mohl vzniknout jedině proto, že jej pomáhali vytvořit Bulganin, Mikojan a další „pochlebníci“. Sebekritika ústředního výboru působila vágně – lidé chtěli slyšet jména. Poukazovalo se například na rozdíl mezi Mikojanovými projevy na XIX. a XX. sjezdu, kdy v jednom Stalin vychvaloval a ve druhém haněl.³⁰ Také byl předčítán Kirovův projev jako příklad pochlebnictví.³¹ Nejobtavenější byli jako obvykle polští komunisté: „Jak je možné vysvětlit, že soudruh Mikojan na XIX. sjezdu označil Stalina za genia, zatímco na XX. sjezdu ho ostře kritizoval? Bylo to ze strachu? Byli to přece komunisté, které nezastřelili ani Berija, ani gestapo.“³²

Předmětem dohadů byly zejména historické příčiny vzniku kultu osobnosti. Interpretace řadových komunistů posunuly do středu pozornosti starou hádanku filozofie dějin o vztahu mezi individuem a kolektivem. Jak konzervativci, tak reformisté přitom odmítali připustit, že by odpovědnost za kult nesl výhradně Stalin sám. Vyskytovaly se přitom dva nejčastější výklady. Zatímco jedni popírali fakticitu denunciací jako takovou, a tím napadali neomylnost ústředního výboru, druzí sice nezpochybovali reálnou existenci zločinů, ale odmítali omezování viny na Stalina. Řečníci na schůzích často předhazovali vedením stran podíl na kultu osobnosti: „Jak to, že Stalin byl schopen dělat všechno sám? Kde zůstali další členové politbyra?“³³ Otázky příčin, viny a zodpovědnosti byly stále naléhavější: „Kde bylo vedení KSSS,“ ptali se koncem března 1956 ve Vratislavi, „když kult osobnosti nabyl takových rozměrů? Jakou máme záruku, že titíž lidé, kteří tehdy byli ve Stalinově blízkosti, kult osobnosti už nikdy nedopustí?“³⁴ Nejčastěji se skloňovalo heslo „nedostatek sebekritiky“: Stalinovi bylo uleveno a kořeny kultu se hledaly v jeho pokryteckém okolí.³⁵ Selhala strana jako celek, čímž se dostala do popředí otázka její „čistoty“.

Volání po větší sebekritice vedoucích soudruhů se často mísilo s poukazováním na nadosobní nekontrolované síly, například na *berijovštinu*. Kult se tak jevil jako obří moloch, který měl celou stranu pod palcem, jako choroba, jež ochromila celou stranu. Od konstatování Stalinových osobních chyb se kritika kultu přeměnila v obecný problém strany jako celku: „Prožíváme tragédii celého mezinárodního dělnického hnutí. Celá věc se táhla víc jak dvacet let. Netýká se to jen Stalina, Moskvy nebo Varšavy. Kult osobnosti je také problémem vojvodských, okresních a závodních výborů, ředitelů, je to problém nás všech, je to choroba.“³⁶

Zatímco pojmu kultu osobnosti komunisté užívali – byť s odlišnými významy – na všech úrovních, bylo označení „stalinismus“ mnohem problematičtější. Polští komunisté jej používali hojně, ale jen neoficiálně. V SED byl – i v lokálním prostoru – odmítán jako imperialistická propaganda.³⁷ Tento postoj zesílil po maďarském povstání, jak to dokládá řeč okresního tajemníka z chemičky Leuna-Werke v lednu 1957: „Že náš protivník tuto situaci využije, je jasné, nic jiného se nedalo čekat. Imperialisté si zvolili jako heslo své štvance proti socialistickému táboru nesmyslný pojem ‚stalinismus‘. Tím chtěli v hlavách lidí vyvolat představu, že v socialistickém táboře a v Sovětském svazu byla určitá perioda – právě ‚stalinismus‘ – v níž bylo všechno od A do Z špatné, a dělali, jako by nám v nápravě ‚stalinismu‘ chtěli pomoci.“³⁸

Problematický pojem stalinismu ale i tak otevřel delikátní otázku zodpovědnosti ve stranách: jak hluboko ve stranické hierarchii je třeba jít, aby se kult osobnosti vykořenil? Vedoucí funkcionáři varovali před tím, aby kritika kultu

nepřerostla ve zpochybňování autority vedení stran, v aparátu i v podnicích. Časové ohraničení kultu bylo také závažné pro historickou kontinuitu stran. Co byla ona stalinská strana a kdy přesně začíná nová, poststalinská epocha? Toto rozlišení bylo zásadní i pro budoucnost komunistického projektu, jenž mohl spočívat hlavně na kladné, „slavné“ minulosti. Objasnit tuto otázku bylo těžké i proto, že se neustále rozšiřovaly oblasti „stranického života“, na které bylo možno kritiku kultu přenášet.

Diskuse na stranických schůzích stále častěji odváděly pozornost od Stalina k „malým Stalinům“, k vůdcům národních komunistických stran. V KSČ se stal terčem kritiky Gottwald, jenž zemřel krátce po Stalinovi v březnu 1953 a dosud platil za předáka spíše skromného. Nyní se měl kritizovat i jeho kult osobnosti, byť Novotný v březnu 1956 tuto kritiku vyjádřil velmi obezřetně.³⁹ Reakce zdola však šly mnohem dál. Zde byl spolu se Stalinem také Gottwald obviňován z porušování socialistické zákonnosti. Stranické vedení chtělo i přes určitou kritiku⁴⁰ za každou cenu zachovat Gottwalda jako symbol dějin strany a tím i kontinuity KSČ od meziválečného období přes protifašistický odboj až po poválečnou obnovu země. Základna to ale často viděla jinak. V Ostravě kritizovali „opěvování soudruha Gottwalda“, jak ho praktikoval ministr Kopecký, jenž byl označen za „druhého Goebbelse“.⁴¹ Podobná kritika postihla v SED Waltra Ulbrichta a v polské PSDS stalinskou „trojku“ Bieruta, Bermána a Mince. Ačkoliv zastánci i odpůrci „minulého období“ sváděli tuhé boje, odvolávaly se obě znesvářené strany na kult osobnosti jako na ústřední prvek ideologického zápasu. Jeho kritikou šlo totiž velmi dobře postihnout různé jevy „stranického života“ a současně formulovat určité dílčí zájmy.

Kritika kultu osobnosti nemířila jen na národní stranické předáky, ale i na další funkcionáře, jako v případě československého ministra národní obrany (a Gottwaldova zetě) Alexeje Čepičky. Vedení strany ho obvinilo z pěstování kultu osobnosti a koncem dubna 1956 uvolnilo z funkce. Čepičkovo odvolání vyvolalo ve straně nebývalý skandál.⁴² V této době si málokterý řečník lokálních schůzí nechal ujít příležitost, aby mohl tepat Čepičkův kult a s ním spojené nešvary v armádě, která byla označována za „stranu ve straně“.⁴³ Kritici předhazovali politbyru, že zatajovalo skutečné důvody Čepičkova odvolání a lokální funkcionáře nechalo „ideologicky nevyzbrojené“ tvářit v tvář kritickým otázkám straníků. Šířil se pocit, že členská základna byla nechána na holičkách, což dál posilovalo rozkol mezi vedením a „masami“.⁴⁴

Zvláště prudké byly diskuse o kultu osobnosti tehdy, když se stočily k lokálním problémům, v okrese nebo v závodě, ať už se týkaly „života strany“, justice, hospodářství nebo zásobování. Zdůrazňována byla všudypřítomnost

projevů kultu. Rozšířily se obraty jako „projevy kultu osobnosti v našem okrese“, „neskromné chování“, „povýšenost vůči soudruhům“, „potlačování kritiky“ nebo „nedostatek sebekritiky“. Vedoucí tajemníci strany, pracovníci státní správy, ředitelé podniků a funkcionáři odborů a masových organizací, ti všichni snadno upadali v podezření z praktikování kultu osobnosti – například kvůli pořádání honů, protekcím a nepotismu, pojmenovávání budov podle vedoucích tajemníků („nežádoucí popularizace“) nebo obecně kvůli „aroganci vůči spolustraníkům“.⁴⁵

Německá historička Susanne Schattenbergová ukázala, že v podnicích si lidé vykládali kritiku kultu osobnosti jako příležitost napadnout autokratické ředitele, tyto „malé Staliny“, a žádat jejich propuštění.⁴⁶ Chruščovův požadavek demokratizace podniků, jenž měl pomoci přesunout ohnisko debat od politiky k ekonomice, dostal díky lokální dynamice brzy nežádoucí politický rozměr. V Polsku vedly spory o výklad stalinismu dokonce k tomu, že neoblíbené ředitele podniků vyváželi z továren v kolečkách. „Často je slyšet slovo ‚stalinismus‘,“ vysvětloval funkcionář PSDS ve slévárně Łabědy v prosinci 1956, „ale mnoho lidí neví, co znamená. S tím se pojí mnohá nedorozumění, a také proto jsou teď ředitelé ve Slezsku tak často vyváženi v kolečkách. My všichni jsme byli stalinisté, i ředitel, protože kdyby nebyl před šesti lety stalinista, byl by tenkrát na lavici obžalovaných. Každý z nás, kdo jsme vykonávali nařízení, byl stalinistou. Ale neměli je zaměňovat s těmi, kdo se chovali nelidsky.“⁴⁷ Kritika se dále zaměřovala na „odtrženost funkcionářů a aparátu od členské základy“ („nechodí mezi lidi“⁴⁸), na rivalitu mezi aparátem a volenými orgány a na povýšené chování předsednictev vůči výborům, které byly degradovány na pouhé hlasovací mašinerie. Důvěra ve stranu byla zachována tím, že se rozlišovalo mezi ní a aparátem, neboť právě pracovníci aparátu byli často obviňováni z pěstování kultu osobnosti.⁴⁹

Neřízená expanze kritiky kultu osobnosti vyvolávala obavy z jejího zneužívání. Lokální funkcionáři se bránili. Kritizovali „vyhledávání kultu osobnosti za každou cenu“, odmítali excesy, kdy například jakékoliv oslovení typu „soudruhu předsedo“ nebo každý potlesk byl hned vydáván za projev kultu.⁵⁰ Tato obranná reakce ještě zesílila poté, co se strana vedení v červnu 1956 pokusila diskusi o kultu utlumit a jako nového nepřitele naopak vyzdvihla revizionismus. Nezřídká pak nastala situace, kdy titíž funkcionáři, kteří před rokem 1956 údajně pěstovali kult osobnosti, jej nyní kritizovali. „Že kult osobnosti je nejprve propagován a pak těmi samými akademiky a politiky kritizován,“ zaznělo začátkem dubna 1956 v Čenstochové, „vzbuzuje pochybnosti o správnosti této rozhodné kritiky. To může záporně ovlivnit upřímnost výpovědí nedostatečně orientovaných lidí.“⁵¹

Navzdory svému mnohdy zdrcujícímu rázu nebyla kritika kultu osobnosti jednoznačně antiutopická. Jakkoliv byly útoky na stalinismus ostré, pomáhala tato krize zároveň vytvořit základy pro vidinu nové, lepší doby. Komunisté vnímali destalinizaci jako „nový začátek“ pro obnovenou stranu a její „opravdovou“ vedoucí úlohu. Zároveň zdůrazňovali, že tato cesta bude složitá, trnitá a hlavně dlouhá. Neměli proto zůstat u kritiky minulosti, ale předkládat návrhy pro budoucnost. „Dosavadní diskuse,“ říkalo se rovněž v Čenstochové, „se vztahovala na již nastalé skutečnosti. Její pokračování by se mělo zaměřit na to, jak zabránit nebezpečí kultu do budoucnosti.“⁵² Toto znejistění pomohlo vytvořit stabilizující efekt kritiky kultu osobnosti, která se stala jakýmsi mostem do nové epochy budování komunismu.

Lepší budoucnost měla být zahájena obrodou základní organizace a „aktivu“. Heslem byla demokratizace. V diskusi v Katovicích zdůrazňoval tajemník okresního výboru v říjnu 1956 „stranu jako celek“ a varoval před odcizením a ustrnutím strany. Strana měla být živá a nehierarchická, spočívat na přirozené spolupráci všech členů a jasně se vymezit vůči byrokratickému státu: „Musíme ještě přemýšlet o tom, kam vede praxe, kdy stranické výbory se stávají superkontrolním a superadministrativním orgánem, který lze sotva odlišit od orgánů státu.“⁵³ „Nemocný organismus“ strany přitom nebylo možné uzdravit rychle, překonání kultu bude dlouhotrvající proces.⁵⁴ Přes toto znejistění většina komunistů věřila, že se mohou spolehnout na „moudrost strany“, která přece vždy dokázala všechny problémy vyřešit.⁵⁵ Strana se pro ně znovu stala zdrojem důvěry a obnovila své postavení svrchovaného hybatele historických změn. Současně vystupovala spíš jako oběť stalinismu než jako pachatel. Komunisté ji očišťovali od viny, kterou připisovali abstraktním silám: „kultu osobnosti“ nebo „minulé epoše“.⁵⁶ V Československu byl rozšířený také eufemismus „padesátá léta“.

Boj proti kultu osobnosti – právě protože nešlo jen o Stalinovy „chyby“ – se neodehrával pouze v prvních dvou letech po XX. sjezdu. Byl to delší proces, a to hlavně v Československu, kde byla v roce 1963 zahájena opožděná destalinizace v reakci na XXII. sjezd KSSS. Protistalinská rétorika z jara 1956 se vrátila v kritice jak vedoucích představitelů (hlavně Gottwalda), tak i lokálních aparátů. Zároveň v šedesátých letech živily kritiku stalinismu už také jiné společenské jevy, vzniklé v důsledku modernizace společnosti a rozmachu konzumní kultury.

Kritika kultu osobnosti se přenesla i na mládež, především pod konzervativním heslem „úpadku hodnot“ v mladé generaci, která již nezažila ani kapitalismus, ani válku. V dubnu 1963 si starší soudruh ze severních Čech vzal na paškál dva negativní jevy, které podle něj souvisely s kultem osobnosti.

Nejprve podle Chruščovova vzoru („osel by to ocasem namaloval lépe“) zkri-
tizoval abstraktní malířství coby výsledek zkázonosné aliance mezi kultem
osobnosti a západním imperialismem: „Co to je, oni dovolují polemiku, říkají
nové směry v kultuře, ty mazanice a dechtárna, jak říká s. Chruščev, nu proč,
protože soudruzi si neuvědomují dostatečně, že je potřeba proti takové
dechtařině bojovat, protože je to odumírání imperialistického tábora a celého
systému kapitalismu, ne o tom vést u nás polemiky, dávat jim ještě v Alšově
galerii možnost, aby tam vystavovali ta svinstva doslova, soudruzi, vždyť kazí
jako zrovna některé další věci, kazí to charakter mladým lidem.“⁵⁷ Poté jako
další produkt kultu ostře napadl právě se rodící populární hudbu, která se
od začátku šedesátých let začala prosazovat i v zemích východního bloku.
Konzervativní kritice neušla ani tehdy vycházející hvězdička Evy Pilarové:
„Člověk dole na nádraží kouká, klucí to na kytaru mydlí, že jo, těma hrdelníma
hlasama, prozpěvují si některé písničky, ale na to šup mě to bylo protivné, ale
na to šup poslouchám tu z toho Rokoka, to jsou také vyloměnáři, tam tu, jak
se jmenuje ta Pilarová, když jsem ji slyšel, tak si říkám, hergot vždyť mi tohle
servírujeme, my masově tu naši mládež ‚školíme‘ a kazíme. Já si myslím, že
tyto projevy i v té hudbě a v tomhle, vždyť to nemůže vychovávat citovou
stránku mladých lidí, soudruzi!“⁵⁸

Kritika kultu osobnosti tedy s postupující modernizační změnou zahrnovala
stále více jevů. Odsuzování stalinismu se paradoxně pojilo s tradicionalistickými,
nacionálně konzervativními postoji, například s kritikou chuligánství
(chuligánstwo v Polsku, rowdytum v NDR). Chuligánství a tzv. dekadentní
kultura mládeže byly sice i nadále externalizovány, buď časově jako přežitek
kapitalismu, nebo prostorově jako dovoz z imperialistického Západu. Stále
častěji se ale objevoval i výklad, podle něhož bylo chuligánství projevem „mi-
nulého období“, tedy společenským problémem s mladými domácími kořeny,
důsledkem chyb z období budování socialismu.

Z dlouhodobého hlediska znamenal tento pohled určité odideologizování
populární kultury. V šedesátých letech se ve východním bloku postupně
prosazoval umírněný kurz, byť byl občas přerušen represivními zásahy. V NDR
převážil od roku 1963 otevřený a dočasně i kladný postoj strany k rockové
a populární hudbě. Stranický orgán *Neues Deutschland* tehdy dokonce ozna-
čil Beatles za „výzvu kapitalistickému měšťáctví“, za kritiku „konzervatismu
a strnulosti zazobaného šosáckého světa kapitalismu“.⁵⁹ Beatles údajně před-
stavovali „mladistvý odpor celé generace proti překonanému společenskému
řádu“. Nakonec se prosadila typicky poststalinická linie, v níž místo frontálního
útku na rockovou scénu převážila „široká ideologická práce k prosazení naší
kulturní politiky“. Tento trend šel ruku v ruce se „systémově teoretickými

korekturami“, které vyhlásil VII. sjezd SED z dubna 1967, podle nichž socialis-
mus již nebyl jen krátkým prologem komunismu, nýbrž svébytnou epochou:
reálným, respektive rozvinutým socialismem. V sedmdesátých letech pak
byly rock a pop plně integrovány do oficiální kultury pod heslem „socialistická
taneční hudba pro mládež“.⁶⁰

Boj s kultem osobnosti byl celkově chápán jako proces dlouhodobý a tento
pocit dlouhého trvání se odrážel i v jazyce. V československém kontextu do-
minoval stranické mluvě šedesátých let obrat „překonávání kultu osobnosti“.
Neuzavřenost tohoto procesu se odrážela i v nedokonavé formě slovesného
podstatného jména.⁶¹ Propagandistické texty z této doby hojně užívaly výrazu
„zatvrzelý dogmatismus“, jenž zdůrazňoval zakořeněnost kultu a dlouhý čas
potřebný k jeho překonání. Byl to znatelný rozdíl od stalinistické mluvy, v níž
dominoval pocit dosažitelnosti, krátkodobosti, jednoznačnosti, což se lépe
vyjadřovalo videm dokonavým.⁶²

Můžeme tedy shrnout, že boj proti kultu osobnosti se po roce 1956 stal
ohniskem obnovovaného komunistického projektu, které stranám dodávalo
novou energii. Kult byl negativním, odmítaným objektem, ale i identitotvorným
činitelem, s nímž se komunisté museli dlouhodobě vyrovnávat. Jeho mno-
hoznačnost a elasticnost však měly za následek ambivalentní obraz strany.
Jelikož byl kult osobnosti jak protivníkem vnějším (přicházel ze Sovětského
svazu), tak vnitřním (byl zakořeněn v národních stranách), nemohly strany
vyjít z tohoto boje jako jasný vítěz a se zcela čistým štítem. Kritika kultu sice
umožňovala nový začátek, dávala šanci na druhý pokus. Zároveň ale kult
představoval dějinnou zátěž, jež akceschopnost obrozených stran omezovala.
Budoucnost po roce 1956 neznamenal jen snahu dosáhnout dobra, nýbrž
také zabránit minulému zlu.

Strana jako demiurg

Jaký obraz o sobě samých tedy poststalinické strany vytvářely? Jeho nejdů-
ležitějším rysem byl návrat k Leninovi. To však nebylo snadné, vždyť i Stalin
se vydával především za Lenina dědice a pokračovatele. Poststalinští
komunisté proto museli nejdůležitější prvky Lenina dědictví – nyní hlavně
„stranickou demokracii“ a „demokratický centralismus“ – očistit od nánosu
zavrženého stalinismu.

Leninovo pojetí je obecně známo. Ve spise *Co dělat* z roku 1902 definoval
Lenin stranu jako „předvoj dělnické třídy“, vedený profesionálními revolucio-
náři vybavenými teoretickými znalostmi revoluce. Spontánní akce měly být

omezeny.⁶³ Chruščov se snažil zachránit a oživit pojem „vedoucí úloha“ strany, zároveň ale akcentoval její lidový, tvořivý charakter. „Lenin vždy zdůrazňoval úlohu strany,“ uvedl Chruščov hned na úvod svého tajného referátu, „jako živého, čínorodého organismu. [...] Lenin s hrdostí mluvil o bolševické komunistické straně jako vůdci a učiteli lidu a vyzýval, aby se před soudem vlastní strany projednávaly všechny závažné otázky, neboť, jak prohlásil, jí věříme, ona je pro nás moudrostí, ctí a svědomím naší epochy.“⁶⁴

Zatímco tedy Chruščov zdůrazňoval tvořivost a vůdcovské schopnosti strany, stál v popředí Stalinovy koncepce především boj – boj revoluční a hlavně nesmiřitelný. Stalinská strana byla stranou násilnou, bojující na život a na smrt. V závěru Stalinova *Stručného výkladu* (1938) zcela převažují brachiální, marciální výrazy. Strana tu válčí proti nepřátelům a nepřátelským třídám. Marxisticko-leninská teorie není jen „tvůrčí“, nýbrž především nástrojem proti nepřátelům.⁶⁵ Zatímco výrazy jako „zničit“, „potírat“, „zapudit“, „likvidovat“ jsou v tajném referátu spíše vzácné, *Stručný výklad* se jimi přímo hemží. Popisuje „dějiny vnitřního života naší strany jako dějiny potírání a zničení oportunistických skupin v naší straně“.⁶⁶ Chruščov sice pokládal i Lenina za „nesmiřitelného bojovníka“, nikoli ale za despotu: Lenin byl „vždy nesmiřitelný v zásadních otázkách, nikdy násilně nevnucoval své názory těm, s nimiž spolupracoval“.⁶⁷

Tento posun lze vyjádřit ve zkratce, že poststalinická strana nesázela na destrukci a ničení, nýbrž na produkci a tvorbu. Klíčovým heslem se stalo slovo „tvůrčí“. Zde můžeme formulovat hypotézu, že tento posun byl součástí širšího „biopolitického obratu“ komunistického panství. Zatímco ve stalinismu panovala tradiční suverénní, neomezeně příkazující moc, která, jak ji výstižně popsal Michel Foucault, dává zemřít a nechává žít, začala se v poststalinické době prosazovat bio-moc (gubernamentalita), která produkuje a reguluje život, „nechává umírat a dává žít“.⁶⁸ Destalinizace byla i obratem k „tvorbě“, k produkci jakožto hlavnímu principu komunistické teorie. Činnost strany nyní měla být tvůrčí, počínaje „tvůrčím přístupem k marxismu-leninismu“. Tento posun se odrážel v typických sloganech epochy: horovalo se pro „tvůrčí výklad dějin strany“ nebo za „tvůrčí potenciál lidových mas“. Stranu komunisté oslavovali jako „tvůrce a organizátora společenského zřízení“ a vyzdvihovali její „tvůrčí dějinnou roli“. Cílem stranické práce bylo „probudit a rozvíjet tvůrčí iniciativu pracujících“ a „vést boj pracujících za tvůrčí osvojení a uplatnění marxismu-leninismu“.⁶⁹ V únoru 1961 byl na propagandistickém semináři SED v Berlíně kritizován stranický lektor za to, že se omezil „na obecné opakování již dříve probíraných, známých myšlenek“, namísto aby materiál samostatně zpracoval tvůrčím způsobem.⁷⁰ Soudruzi údajně pochopili, že marxismus-leninismus

„povznáší masy k dějinné tvůrčí činnosti“ – to byl hlavní podnět, jež si odnesli z diskusí o XXII. sjezdu KSSS.⁷¹

Osvojení „tvůrčích metod“ však bylo poststalinicky pracné, náročné a zdlouhavé. Ještě v roce 1969, jak ukazuje zpráva SED z Erfurtu, měli soudruzi „značné potíže“ s dialektickým a historickým materialismem, a nebyli tudíž schopni „samostatně propracovat teoretické souvislosti“. Vždy bylo zapotřebí „vyučujícího pedagoga, který by soudruhům vysvětlil například význam zákonů dialektického procesu a jejich tvůrčí využití v politice naší strany při řešení úkolů v souvislosti s utvářením rozvinutého společenského systému socialismu. Tím se ukazuje nedostatečnost studia děl klasiků.“⁷² Podobně vyzývali polští komunisté „tvůrčí rozvíjení teorie marxismu-leninismu“ a „tvůrčí a obrodnou politiku PSDS po Stalinově smrti“.⁷³ Gomuška ve svém projevu z října 1956 opakovaně vyzdvihl tvorbu a tvořivost: „dřevěný jazyk“ (*drętwa mowa*) měl být nahrazen „tvůrčím, živým jazykem“ (*twórcze, żywe słowo*); strana měla rozvíjet „tvůrčí, pokrokové myšlení“ (*twórcza, postępowa myśl*), na něž ovšem nesměla „ani žádná strana, ani žádný člověk mít výsadní právo“.⁷⁴

Prosazení přívlastku „tvůrčí“ bylo příznačné pro období československé reformy z šedesátých let, jeho významy a funkce se ovšem měnily. Výňatek ze slavnostního projevu k výročí mostecké stávký z roku 1962 ukazuje, jak se „tvořivost“ dala vkomponovat do narativního rámce poststalinismu. Důraz na tvořivost zpomalil tok vyprávění a vyzdvihl smysl pro *pozvolný* vývoj a *vytrvalou* každodenní práci: „Dnes, kdy naplňujeme smělé perspektivy výstavby rozvinuté socialistické společnosti a vytváříme předpoklady pro postupný přechod ke komunismu, platí [vedoucí úloha strany, P. K.] pro nás dvojnásob. V každodenní práci na kterémkoliv úseku politického, hospodářského i kulturního života ji musíme *trpělivě a houževnatě* prosazovat do praxe. Znovu připomínat všem komunistům, že síla strany je především v jejím spojení s lidem, v jeho aktivitě a vůli splnit cíle a úkoly, které před společností vytyčuje. Na tuto zásadu nesmí nikde komunisté zapomínat; radit se s lidmi o všech závažných otázkách, organizovat a usměrňovat jejich tvůrčí aktivitu, znát jejich radosti i starosti, pohotově reagovat na otázky, které nejsou jasné anebo zbytečně ztrpčují pracujícím život.“⁷⁵

Obrat ke každodenní „práci s lidmi“, se všemi jejich chybami a nedostatky, s sebou přinášel změnu v dějinně-filozofickém pojetí strany. Ta sice byla tvůrkyní, současně ale měla daleko k dokonalosti a neomylnosti. Vzhledem k teologickým, až teokratickým rysům marxismu-leninismu, které se projevovaly v silné ritualizaci a dogmatizaci ideologických praktik (mluvit lze vzhledem k významu dogmatu, neomylnosti a liturgie o „zcírkevňení“ strany),⁷⁶ můžeme stranu přirovnat k antické postavě *demiurga*. Jde sice o bohu podobnou

bytosť, avšak nedokonalou a ve své moci omezenou, podřízenou skutečnému bohu. U Homéra se demiurg objevuje jako „boží řemeslník“, lékař nebo jasnovidec. U Platóna je zase bytosť, jež tvoří smyslový svět a chaos rozptýlené hmoty přeměňuje v řád.⁷⁷ Jako nedokonalý tvůrce se demiurg vyskytuje i v myšlení novověkém, a dokonce není neznámý ani samotnému marxismu. Marx jej používá v doslovu ke druhému vydání *Kapitálu*, kde popisuje, jak se lidská práce působením nadhodnoty mění v kapitál. Podle něho by měl být v budoucnu demiurg kapitálu nahrazen novým demiurgem, proletariátem.⁷⁸

Poststalinskou stranu můžeme označit jako demiurga i proto, že se stejně jako antický demiurg snažila chaos, vzniklý za stalinismu, přeměnit opět v pořádek, proměnit nerozumné v rozumné, opravit svět poničený katastrofou a vtisknout mu jasný řád. Tak jako demiurg se i poststalinská strana nachází v konfliktu mezi bytím (*das Seiende*) a procesem (*das Werdende*). Podle německého filozofa Alexandra von Pechmanna je demiurg „třetí bytosť“, která sama nediktuje řád světa, je ale schopna napodobovat dané vzory a podle nich působit.⁷⁹ V tomto pojetí tedy demiurgická strana nahrazuje Stalina coby „vrchního redaktora“ a tvůrce komunistické ideologie a navrácí se k původní ideji leninského komunismu, již se snaží napodobovat. Nastává tak situace, v níž se všechny tři pilíře komunistické ideologie – tedy *komunismus* jako cíl, *Lenin* jako metoda a *strana* jako uskutečňovatelka ideje – nehierarchickým způsobem doplňují.

Další podobností je i okleštěná svoboda konání. Ontologický i axiologický status demiurga je nižší než status božský, jeho moc je omezená. Látku, kterou opracovává, sám nevytvořil. Jeho práce není čistým tvůrčím procesem ve smyslu výroby z ničeho, neboť skutečný Stvořitel a Otec zůstává skryt. To je další symbolický rozdíl oproti stalinismu, kde byl tento Stvořitel, sám o sobě míra a cíl konání, dennodenně přítomen ve veřejném prostoru (byť spíše prostřednictvím slova než těla; Stalin se na rozdíl od Hitlera raději neukazoval, přitom jeho kult byl založen na ikonografii, ne na řečnictví).⁸⁰ Demiurg je stavitelem světa, ale nemá sám jednoznačný vnitřní řád, což může často podkopávat jeho snahu o racionální uspořádání věci.⁸¹ Přeneseno na poststalinskou stranu: nepodobá se bohovi jako Stalin, nýbrž je spíš nedokonalou a potenciálně chybnou stavitelkou. Demiurgická strana, která poststalinským komunistům tanula na mysli, byla kompromisem: utvářela svět, ale ne libovolně. Limity tvůrčí práce straně stanovovaly jak vnější okolnosti, tak vnitřní rozpory. Chruščov tuto „vůdčí“, současně však v konání omezenou stranu definoval jako nástroj skutečného vládce, tedy lidu, respektive lidových mas či dělnické třídy. K eliminaci kultu osobnosti bylo podle něho zapotřebí „obnovit a v celé naší ideologické práci prosazovat nejdůležitější teze učení marxismu-leninismu

o lidu jako tvůrce dějin, tvůrce všech materiálních a duchovních statků lidstva, o rozhodující úloze marxistické strany v revolučním boji za přeměnu společnosti, za vítězství komunismu.“⁸²

Neméně přesně vystihuje připodobnění strany k demiurgovi Gomuškovo působení, hlavně jeho legendární návrat na podzim roku 1956. Gomuška se k moci nevrátil jako všemocný *deus ex machina*, nýbrž spíše jako stavitel, řemeslník moci. Jeho návrat obnažil hranice moci strany, která neměla být absolutní, ale vždy sdílená: „Ochrany těchto vztahů [polsko-sovětských, P. K.] se ujímá v první řadě naše strana a spolu s ní celý národ.“⁸³ Strana měla řídit „proces demokratizace“. Princip, že strana a její aparát nemají „vládnout“ (*rządzić*), ale jenom „řídít“ (*kierować*), že vládnout má stát a jeho aparát, bylo podle něho třeba promítnout do konkrétního obsahu a praktické činnosti. „Strana,“ pokračoval Gomuška, „bude moci nejintenzivněji žít životem dělnické třídy, bude moci nejlépe utvářet její vědomí tehdy, pokud velká část jejich uvědomělých a činných pracovníků bude stát ruku v ruce s dělníky v dílnách a továrnách.“⁸⁴

Demiurgickou povahu strany vyjádřil také spisovatel Leon Wudzki (1903–1983), další významná osobnost polského října 1956 a kritik stalinismu. Wudzki kritizoval stalinické názory o nadlidském charakteru strany a zdůraznil nutnost ji „polidštit“.⁸⁵ I on poukázal na meze stranické moci, která může pracovat tvůrčím způsobem pouze s látkou, která je k dispozici, tedy s žijícími, reálnými komunisty. Nemůže tvořit z prostého nic, tvůrčí činnost strany je časově omezena, tato organizace je jen dočasným nástrojem dělnické třídy: „Je smutné, že je třeba vysvětlovat členům politbyra, že strana nemůže existovat bez lidu a že lidé tu nejsou pro stranu, ale [...] strana je tu pro lidi; že strana musí sloužit zájmům lidí, kteří ji vytvořili, a že potom, až splní úkoly, které jí byly uloženy, potom, co uvede do pořádku společenské a mezilidské vztahy, po odstranění tříd ztratí smysl své existence. To je smysl marxismu.“⁸⁶

Mírněji, ale v podobném smyslu reinterpretoval roli strany v dubnu 1956 Novotný. V centru měla být živá praxe, nikoli suchá ideologie. Československý předák zdůrazňoval „praxi stranické práce“ a „práci s masami“, „praktické uskutečňování“ vedoucí úlohy namísto jejího „deklarování a proklamování“. „Kolektivní vedení předpokládá soustavně pracovat s aktivem, být v nejtěsnějším styku s masou komunistů i nestraníků, naslouchat pečlivě jejich hlasu.“⁸⁷ Pozornost měla být věnována „konkrétním obsahům“. V SED požadovala reformní skupina kolem Karla Schirdewana větší pluralismus a tím také omezení všemocné a vševědoucí strany, aniž by měla být zpochybněna její ústřední role. Východoněmecké reakce na XX. sjezd KSSS sice vedoucí úlohu zmiňovaly, ale zároveň ji relativizovaly tím, že stranu vždy dávaly do souvislosti s širšími kolektivními celky (lid, demokracie apod.). Šlo například o slogany jako

„semknutost a osvědčené kolektivní vedení“, „nedělitelné spojení s lidovými masami“ nebo „rozvoj vnitrostranické demokracie“. ⁸⁸ Tato hesla naznačovala, že strana nemůže být absolutní, despotickou vládkyní.

V ohnisku diskusí byl vztah mezi stranickým vedením a masami. V organizaci SED v Mansfeldu (kraj Halle) stranu označili za „skutečného tvůrce dějin a vůdce lidových mas“, přičemž účast mas měla být pro celkový vývoj dějin lidstva vždy důležitější. Jestliže je tedy tvořivost spojena s masami, představoval kult osobnosti naopak „subjektivně idealistický názor, jenž prohlašuje osobnost za tvůrce dějin. Prostě v užším slova smyslu považujeme za kult osobnosti heroické nazírání na dějiny,“ zaznělo na ideologickém semináři KSČ v dubnu 1956. ⁸⁹ Konec heroického pojetí dějin platil ale také pro stranu, která mohla od „lidových mas“ převzít i chyby. Komunisté často vyjadřovali znejistění kvůli svým omylům, jež přitom připomínali jako poučení do budoucnosti. „Prosím vás ale, abyste uznali,“ žádal starší člen SED v Leuně v květnu 1957 ve zprávě o svém působení v KPD, „že zpráva o mém životě až do přítomnosti může být užitečná k agitaci, protože se v ní líčí život dělníka, který zůstal přesvědčen o správnosti socialistického světonázoru navzdory bídě a pronásledování.“ ⁹⁰

Právě překonávání vlastních chyb z minulosti, v individuální rovině, bylo jedním ze stavebních kamenů poststalinické obrody strany. Uvedme jako příklad funkcionáře měděných dolů v Mansfeldu, kde v roce 1958 probíhala kampaň proti „manažerismu“. V ich-formě popisuje proměny svého vědomí: „Všechny tyto spory pro mne byly podnětem k tomu, abych přemýšlel o příčinách a vlastních chybách. Nejprve k mému vztahu ke straně a k mé žádosti o přijetí za kandidáta. Moje kariéra po roce 1945 nebyla tím přímým podnětem. Až v letech 1949–1950 jsem se poprvé seznámil s dialekticko-historickým materialismem. To způsobilo, že jsem se již tenkrát stal přesvědčeným ateistou a tuto otázku ve své rodině zcela vyjasnil. Pro můj vývoj bylo zásadní nasazení na šachtě Thomas Muenzer, kde jsem poprvé přišel do styku s dělníky. První zatěžkávací zkoušku jsem složil 17. června [1953, dělnické povstání v NDR, P. K.]. Další vývojovou fází v procesu mého uvědomování byla cesta do Sovětského svazu, kde jsem se důkladně přesvědčil o tom, jak velkých výkonů je Sovětský svaz pod vedením strany schopen. Tyto zřetele vedly k tomu, že jsem našel cestu k socialismu. Proto jsem požádal o přijetí za kandidáta strany. Navzdory těmto skutečnostem jsem mnoho otázek praktické politické práce zanedbal. To se konečně ukazuje i na chybách, které mi byly prokázány. Příčina tkví v tom, že jsem si osvojl oportunistické názory, že jsem podcenil sílu dělnické třídy, protože jsem k ní neměl správný vztah. Také mi chybí zkušenosti z praktické politické práce. Krok za krokem to musím překonat. Diskuse, spory z posledních týdnů mě posunuly o hodně velký kus dopředu.“ ⁹¹

Jako další příklad překonávání chyb coby pilíře obrody lze zmínit spory v organizaci SED v Halle z února 1957 (a to i přesto, že Ulbrichtovo vedení se zuby nehty bránilo přiznat jakékoliv chyby – v této straně oficiálně žádný kult osobnosti neexistoval). Jablkem sváru bylo kárné řízení s funkcionářem Helmutem Schatzem, jenž měl údajně ve straně trpět a částečně podporovat „protistranickou platformu“: „Soudruh Schatz svou činností dokázal, že mu chybí jakákoliv pevná důvěra v politiku stranického vedení, a že proto nesplnil svou povinnost bránit linii strany a řídicí orgány před zuřivými útoky třídního nepřítele.“ ⁹² Disciplinární řízení se konalo už po spuštění „ideologické ofenzivy“ proti revizionismu a militarismu koncem roku 1956. Proces začal jako obvykle kritikou „nesprávných názorů“ a chyb u dotyčných soudruhů. Šlo tehdy hlavně o zpochybňování politiky Sovětského svazu v době maďarského povstání na podzim 1956. Po kritice měla následovat sebekritika, jež měla ovšem jinou povahu než za stalinismu. „Hříšníci“ své chyby nejen přiznávali, ale mohli je také vysvětlovat, omlouvat a hájit. „Nechci teď dávat žádné individuální vysvětlení,“ hovořil Schatz ve své obhajobě, „měl jsem v každém případě takovou zlost, že u nás existují takové poměry a že máme mnoho dalších úkolů a že se teď musíme zabývat těmito otázkami. Proto jsem se tak rozčlil a nepochopil, že nám soudruzi chtějí pomoci, takže jsem reagoval nesprávně. Také jsem tam jasně řekl soudruhu Waltru Ulbrichtovi, že nejsem toho názoru, že bych měl své chování změnit.“ ⁹³ Jak káraný funkcionář, tak jeho kritici se přitom odvolávali na „leninské principy stranického života“, a právě o ně se vedly nejživější spory („důkladné, prudké a důrazné diskuse“), které přerostly v otevřené hádky a osobní napadání. Ze střetu nakonec vyšli vítězně konzervativní kritici, jimž se podařilo prosadit konkrétní definici leninských principů: podle ní se v členské základně neměl vést spor o stranická usnesení, ale nanejvýš o to, jak tato usnesení správně a co nejrychleji uskutečnit. Tedy diskuse ano, ale nikoli o tom co, nýbrž pouze jak. Reformní stanovisko v SED bylo zaháněno do kouta poukazem na nesmiřitelný boj mezi buržoazní a socialistickou ideologií: „Chceme naši stranu,“ tázal se konzervativní člen okresního výboru „přeměnit v maloměstáckou reformní stranu, chceme ji nechat zdegenerovat ve spolek fajfkařů, místo abychom z ní učinili úderný nástroj v čele dělnické třídy, nástroj k vedení složitého boje?“ ⁹⁴ Obavy, že strana už není „úderným nástrojem“, že ztrácí svou bojovnost, si i v poststalinismu a jeho atmosféře celkového znejistění zachovaly svou účinnost.

Strašidlo maloměstáctví obcházelo všemi komunistickými stranami. Kritika „měštáckého způsobu života“ padala ve stranické základně na úrodnou půdu, byť ne vždy k přílišné radosti vedení. Lokální funkcionáři dávali v těchto diskusích najevo, že strana, přesně podle našeho demiurgického modelu, není

bez chyb a může se mýlit. Jako projevy „lokálního kultu, osobnosti“ pranýřovali řadoví straníci „maloburžoazní“, „měšťácký“ a „nemravný“ život vedoucích funkcionářů. Šlo o jev, jež Walter Ulbricht nazýval „projevy měšťáctví“ (*Erscheinungen des Spießertums*) ve straně.⁹⁵ Tím ale byla spuštěna vlna kritiky, která se mohla obrátit proti vedoucím orgánům samotným. Otevřená a nemilosrdná kritika lokálních i ústředních funkcionářů daleko přesahovala zavedené ideologické floskule typu „nedostatky kádrové politiky“. Nyní šlo o autentické rozhořčení.

V KSČ se tento sociální hněv obracel zejména proti odvolanému ministru národní obrany Čepičkovi, u něhož byly shledány mnohé zlozvyky a nepřístojnosti. Soudruzi jej kárali za neskromnost a protežování rodinných příslušníků („Čepičkova žena jela rodit do Švýcarska“⁹⁶), jeho „buržoazní způsob života“ (bylo obecně známo, že Čepička bydlí v honosné vile ve Střešovicích). Toto nepřístojné chování se údajně šířilo od shora dolů, na všechny úrovně stranické hierarchie, do krajů, okresů a podniků. Vedoucím funkcionářům byla předhazována povýšenost i za to, že jezdili na stranické schůze automobilem.⁹⁷ Především komunisté pocházející z tradiční dělnické třídy se vraceli ke starší rétorice z meziválečného období, kdy se rozlišovalo mezi „námi tady dole“ a „těmi tam nahoře“.⁹⁸ Tato imaginace působila rovněž v nových podmínkách byrokratického socialismu.

K tomu, aby se masy opět začaly ztotožňovat se stranou, jí musela být přechodně sejmuta svatozář čistoty. Bylo nutné ji posvětit a polidštit, jen tak jí mohli soudruzi zase více věřit. V tomto světle je třeba vnímat i poststalinskou kritiku „maloburžoazních postojů“, „stranické aristokracie“, nepotismu, alkoholismu nebo promiskuity a jiného „nemravného chování vedoucích soudruhů“. Zvláště výrazná byla tato kritika právě v oblastech s dlouhodobou tradicí dělnického hnutí (včetně sociálnědemokratického). Zde se situace vyostřila natolik, že starší členové oprášili dřívější pojem „dělnické aristokracie“, který původně platil pro odborářské vůdce spolupracující s majiteli továren, a užívali jej ke kritice soudobých poměrů. Podle tradičních morálních představ dělnictva časem vždy dojde k odcizení dělnických předáků od mas. Předáci přebírají buržoazní způsob života, a tím způsobují morální rozklad dělnického hnutí.⁹⁹ Nyní řadoví komunisté opět rýsovali dělicí čáru mezi prostými členy a stranickou byrokracií. Prostopášní funkcionáři, kteří přešli buržoazní manýry, byli napadáni a zesměšňováni jako v Orwellově *Farmě zvířat*. Tak na Ostravsku, kraji se silnou komunistickou tradicí, označili v prosinci 1956 dělnickou aristokracii za důsledek kultu osobnosti: „Vypěstováváme si dělnickou aristokracii nejen z horníků a hutníků, ale i z inteligence, hlavně umělecké. Těm ovšem nestačí to auto, ale i k manželce si vydržují dvě až tři milenky. Neví,

co dělat s penězi. Naše kádrová politika jim umožňuje buržoazní [sic] způsob života, a ti jsou v stavu, nám rozvracet socialistickou morálku proletářského internacionalismu.“¹⁰⁰

Velká část kritiky „rudé aristokracie“ se zaměřovala na pijáctví vedoucích stranických funkcionářů. Ačkoliv podobná kritika a protialkoholní tažení byly už součástí stalinistických kampaní, odlišovaly se poststalinské denunce jak tónem, tak argumentací. Kritika navíc nebyla směřována jen vůči lokálnímu stranickému aparátu, nýbrž i nejvyššímu vedení.¹⁰¹ To navozovalo představu, že v závadném stavu se nachází strana jako celek. Na jednání ostravského pléna v dubnu 1956 musel na kritiku nezřízeného pijáctví mířeňou proti pražskému vedení reagovat ministr financí Ďuriš: „Dále bych chtěl upozornit, že máme dbát, abychom nešli na podružné senzace, které odvádějí od hlavních a základních problémů strany a státu. Například se říká [...], že když dole dělá funkcionář špatnou morálku, že se trestá, ale že soudruh Zápotocký, Nejedlý a Kopecký se opíjejí. Je třeba říci, že soudruh Zápotocký nepije, a i kdyby chtěl, nemůže, poněvadž má příkaz lékaře. Soudruh Nejedlý nikdy nepil a soudruh Kopecký také zásadně nepije.“¹⁰² Nápadná je zde otevřenost, s jakou straníci diskutovali o dříve tabuizovaných tématech. Zatímco snahy zlehčovat alkoholismus ve straně jako „podružné senzace“ se převážně mýjely účinkem, samotná asociace vedoucích funkcionářů s pijanstvím ještě více odhalila proces polidštění, odkouzlení strany spuštěný po roce 1956.

Fakt, že se stranické aparáty snažily problém alkoholismu zamést pod koberec, samozřejmě nepřekvapí. Uvolnění stranické diskuse po roce 1956 však kritikům dalo možnost nešvary pojmenovat mnohem rázněji a hlavně je dát do souvislosti s obecným politickým problémem, tedy s kultem osobnosti. Šlo o nový druh politizace. Komunisté najednou vnímali a pojmenovávali alkoholismus jako vážný problém, který podkopává akceschopnost strany jako celku, její vedoucí úlohu. „My nechceme, aby naši soudruzi chodili s lahví mléka,“ kritizovala v březnu 1957 členka KV v Ústí nad Labem, „ale chceme, aby se soudruzi uměli bavit, aby pili tolik, kolik snesou, a aby na ně nebyl žalostný pohled. Nijak to nepřispívá, abychom potom hráli vedoucí úlohu, když každý se může přesvědčit o té nemohoucnosti našeho funkcionáře, jak se potácí v noci domů, zpívá si, hubuje atd.“¹⁰³

Místní stranická vedení reagovala na problém alkoholismu až poté, co konkrétní případ již hrozil přerůst ve skandál a dotyční funkcionáři museli být kázeňsky postihováni (pití bylo často spojeno s jinými prohřešky, nejčastěji se zpronevěrou). Straníci často vyjadřovali paralelu mezi pitím funkcionářů a maďarskou kontrarevolucí: vedení prý jednala až v poslední minutě a neudělala nic pro to, aby se problémům zabránilo. Alkoholismus, kult osobnosti

a kontrarevoluce spolu úzce souvisely, tvořily jeden politický problém. Ústecká soudružka ve svých vývodech pokračovala následovně: „Vy se tady tomu smějete. Je třeba, soudruzi, abyste se tomu nesmáli. Nadělá nám to opravdu hodně škody. Soudruh z bezpečnosti tady hovořil i o těchto věcech. Vidíte, že bezpečnost má nemalé úkoly. My na nich chceme, aby nám honili špiony, a musí nám honit i ty ožraly. Já jsem jednou po schůzi přišla se soudruhem do hospody na večeři a soudruh vedle mě, ještě než mu přinesli večeři, dostal hned černou kávu s velkým rumem. Tak jsem si řekla, ejhle, ty jsi tady asi dobře znám. Pak měl ještě čtyři rumy v sobě, a když my jsme odcházeli, tak tam ještě zůstal. Ono je to k smíchu, ale přitom je to žalostné. [...] Takový člověk, který je namazaný, je schopný rozdat kde co. My máme funkcionáře, o kterých se říká, že by za dvě dívky a tři flašky vína prodali nevím co. Jsou takoví, kteří by byli ochotni v opici rozdat Místní národní výbor, ONV a jiné.“¹⁰⁴

V Polsku sloužil koncem padesátých let k pojmenování negativních jevů ve straně souhrnný pojem *chuligaństwo*. Zahrnoval absentérství, pijanství, promiskuitu i rozkrádání a zpronevěru. Na příčiny tohoto jevu ale panovaly různé názory. Například sociologická studie z roku 1956 na jedné straně hledala původ *chuligaństwa* v předsocialistickém období, poukazovala hlavně na dobu okupace, tedy na prožitek násilí, morálního zpusošení, znehodnocení lidského života a vliv „reakčních faktorů“. Zároveň ale zohledňovala i „současné faktory“ a přitom také nově pojímala třídního nepřítele – ten už nebyl banditou, jenž řádí se zbraní po lesích, ale spíš sváděl polskou mládež k pijáctví, násilnostem a západnímu dekadentnímu životu.¹⁰⁵ *Chuligaństwo* bylo také důsledkem proměny dělnické třídy. „Dnešní dělnická třída,“ vyvozoval autor studie, „se celkově liší od proletariátu, který bojoval za svá práva v kapitalismu. Prošla velmi rychlou změnou. Mezi dělníky byly miliony rolníků, kteří přišli teprve nedávno z venkova, zčásti jde rovněž o maloburžoazii a dřívější lumpenproletariát, jenž se ziskem stálé práce přece jen ještě nezbavil svých starých tradic.“ *Chuligaństwo* je tu tedy zachyceno charakteristickým jazykem poststalinismu: jako výsledek společenského vývoje, chyb a zanedbání, a je proto zapotřebí ho potírat systematicky.

Kontrolní zprávy PSDS z šedesátých let skýtají převážně truchlivý obraz života strany: kromě „chuliganství“ se jen hemží dalšími kritickými výrazy jako „nemravné chování“ nebo „demoralizace“. Neradostná situace přiměla stranické orgány k soustavnému boji proti těmto nešvarům, jenž byl v dobovém slovníku označován pojmem „profylaktická činnost“ (*działalność profylaktyczna*). Za příklad lze uvést diskusi výboru PSDS ve Vratislavi z prosince 1966. Pod palbu kritiky se zde dostaly jevy jako „potlačování kritiky“, „organizovaná činnost mafie“, „opilci a intrikáni ve straně“, „nepořádek v hospodaření“,

„opilství, krádeže, účast na církevních slavnostech“ nebo „vysoký stupeň fluktuace zaměstnanců“.¹⁰⁶

Tento boj proti zlořádům a úsilí o zlepšení poměrů svědčí o měnící se vnitřní legitimitě strany. Funkcionáři očividně brali nedostatky vážně a snažili se je upřímně překonat. Přitom zdůrazňovali procesualní a dlouhodobý charakter stranické obnovy, v dobovém slovníku nazývané „systematické zdokonalování“ (*systematyczne doskonalenie*). Pranýřování negativních „faktů“ tak nezpochybovalo vnitřní legitimitu strany jako takovou, nýbrž spíše mobilizovalo aktivní podporu členské základny. Stranické schůze po roce 1956 zpravidla končily optimistickými výzvami volajícími po „dalším růstu strany“, „neustálém zdokonalování metod stranického řízení“, „zlepšování sociálního složení strany“ nebo „zvyšování mobilizační schopnosti strany“. Tyto citové asociace prokázaly svůj mobilizační potenciál ve stranických řadách během politického konfliktu v Polsku na konci šedesátých let. Právě v březnu 1968 se strana mohla opět projevit jako „železná pěst dělnické třídy“, jež byla s to nemilosrdně zatočit s „protisocialistickými živly“.¹⁰⁷

Shrňme výše stanovené poznatky v tezi, že tváří v tvář destalinizační krizi se mezi komunisty postupně upevnila jistota, že strana nastalé těžkosti překoná a že v tomto procesu navíc vnitřně zesílí. Prožitek existenční krize měl stranu „zocelit“ – ne již k boji proti kapitalismu či fašismu, ale proti vlastním nedokonalostem. Zatímco ještě během Slánského aféry komunisté věřili straně neomezeně, po roce 1956 sice víra trvala, ale strana již nepředstavovala nedotknutelnou svátost. Bůh nebyl mrtev, ale proměnil se v demiurga, jenž chyboval a musel své jednání neustále korigovat.

Dilema diktatury a násilí

Sotva který jiný ideologický pojem způsoboval komunistům takové potíže jako „diktatura“, a zejména „diktatura proletariátu“. Vyvolával tísnivé dilema jak svým obsahem jako protiklad a zároveň ochránce demokracie a ústavy, tak z časového hlediska jako provizorní či trvalá forma vlády. Sám Marx, dříve než poprvé použil pojmu „diktatura proletariátu“, chápal diktaturu většinou záporně, jako tyranii. Coby protiklad k existující „diktatuře buržoazie“ měla pak „diktatura proletariátu“ ztělesňovat vládu proletariátu nad zbytkem společnosti. Zároveň ovšem Marx užíval výrazu v jeho tradičním smyslu jako vládu jedné zastupitelské instituce nebo jedné osoby.¹⁰⁸ Klasičtí marxisté sice zavedením tohoto pojmu poprvé učinili vládcem určitý sociální kolektiv, přitom se ho ale rozpakovali nějak blíže definovat. Lavírovali mezi třídou,